

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

Henri Zondervan.
Timor en de Timorezen.

I

TF-B

26

521

1.

I

Bibliotheek
Theologische
Faculteit
Tilburg

350. 873

77-3 23.521/1

301(41)"/39.9"/309(912)"/1998"

1888

TIMOR EN DE TIMOREEZEN.

DOOR

HENRI ZONDERVAN.

INLEIDING.

Een menschenleeftijd is er ongeveer verstreken sedert prof. Veth het uitstekende en terecht zoo zeer geroemde artikel over het eiland Timor in de Gids publiceerde. Groot is de omwenteling, die er na dit tijdstip op velerlei gebied in Indië heeft plaats gehad. Niet het minst openbaarde zij zich in de houding der Regeering tegenover de koloniën; eveneens greep zij in den financiëlen toestand plaats die, voor een goed deel wegens die veranderde houding, d. i. wegens de grootere belangstelling in het lot van den inboorling, hoewel daardoor niet alleen, zeker niet ten goede veranderd is. Want het koloniale rijk geeft thans in plaats van baten, lasten, heeft jaren achtereen aanzienlijke sommen van Nederlands schatkist gevorderd, en zal die ook nog wel jaren eischen. De periode der batige saldo's is voorbij. En hoe gelukkig, kunnen wij er bijvoegen, dat deze tijd verdwenen is: want beter is het geene rechtstreeksche baten uit onze bezittingen te trekken, dan zulke als er vroeger behaald werden, waarbij het land uitgemergeld, de bevolking moreel en materiëel in den grond geboord werd. Die rampzalige tijden, toen alles wat men van Indië verlangde was, produkten en nogmaals produkten geschikt voor de Europeesche markt; toen de eenige wetenschap, die belang inboezemde, was, te vernemen hoeveel pikols koffie en suiker Java weer zou afwerpen, en hoeveel met moeite en zorg door de ongelukkige eilanders aangekweekte specerijboomen in de Molukken weer omgehouden zouden moeten worden, om de prijzen der kruidnagelen en muskaatnoten, op kunstmatige wijze hoog te houden.

Eene grondige kennis van onze Oost-Indische bezittingen heeft men dan ook eerst in deze eeuw verkregen, nadat de Compagnie gevallen was en met haar de enghartige koopmanspraktijken, welke, ongevoelig voor elk hooger streven, zelfs het doen van wetenschappelijke reizen bemoeilijkten. ¹⁾ Vooral sedert het midden dezer eeuw is onze kennis met reuzenschreden vooruitgegaan, dank zij de talloze onderzoekingen en reizen van burgerlijke ambtenaren en militairen, van natuurvorschers, zendelingen, mijningenieurs en niet het minst door de topographische en hydrographische opmetingen. Gelden deze zaken voor Insulinde in het algemeen, zij zijn zekerlijk ook, voor een goed deel, toepasselijk op Timor in het bijzonder. Dit eiland mocht zich in de laatste dertig jaar in eene toenemende belangstelling verheugen, waarmee een gestadige vermeerdering der kennis van land en volk gepaard ging. En al wenschten wij, dat vooral van regeeringswege meer voor de ontwikkeling der natuurlijke rijkdommen, die ook hier aangetroffen worden, ware geschied, al is onze weetlust in zoo menig opzicht nog niet, of slechts ten deele bevredigd; toch staan ons reeds talrijke reisbeschrijvingen ten dienste en leveren ons vertrouwbare gidsen bij de studie van dit eiland. Onder de namen van hen, die na 1855 Timor bezochten, willen wij slechts die van A. R. Wallace, prof. Th. Studer en H. Forbes, als van niet-Nederlandsche reizigers vermelden. — De bronnen en kaarten, waarover wij dientengevolge heden beschikken kunnen, zijn vrij wat talrijker dan in het jaar, waarin prof. Veth's beschrijving het licht zag. Vele punten, waarover tijdens hij schreef nog eene Egyptische duisternis verspreid lag, zijn ons sedert opgehelderd, menige scheeve voorstelling is na dien tijd weggenomen geworden. Alzoo bevinden wij ons heden oneindig beter dan toenmaals in staat een algemeen beeld van dit, uit zoo menig oogpunt merkwaardige, eiland te ontwerpen; ofschoon de kennis van menig onderdeel, met name van zijne verticale gesteldheid en geologische bouw, nog steeds gebrekkig moet genoemd worden. In veel aanzienlijker mate dan van Nederlandsch Timor geldt dit van de Portugeesche helft; en het is dit gebrek aan bronnen, gevoegd bij de ontoegankelijkheid (wegens de taal) van de meeste dier bronnen, welke er toe geleid heeft onze beschrijving tot het Nederlandsche gedeelte van het eiland te beperken. De geschiedenis van Timor, of juister van de Hollanders en Portugeezen op Timor, zal hierbij niet ter sprake komen, wijl daarbij de inlandsche bevolking slechts zelden eene hoofdrol speelt,

1) C. M. Kan: *Histoire des découvertes dans l'Archipel Indien* 1883.

en de veelvuldige hier tusschen de Nederlanders en Portugeezen gevoerde oorlogen, waaruit deze geschiedenis nagenoeg geheel bestaat, van weinig waarde zijn, om de bewoners in hun leven en streven te leeren kennen. Ook is dit punt zoo grondig door prof. Veth behandeld, dat het moeilijk zoude zijn hier iets nieuws te geven, zonder in al te ver voerende bijzonderheden te moeten afdalen.

Ten slotte laten wij nog eene opgave voorafgaan der voornaamste bronnen, welke bij de samenstelling van dit artikel geraadpleegd zijn, ook o. a. om ons later het aanhalen er van ter resp. plaatse gemakkelijker te maken. Enkele — voor dit onderwerp — minder belangrijke werken zullen hier en daar nog ter loops vermeld worden.

F. Valentijn: Oud en Nieuw Oost-Indiën dl. III st. 2.

C. G. C. Reinwardt: Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in 1821.

F. Junghuhn: Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur. Afd. III blz. 9—12: Timors geologische gesteldheid, blz. 816—850: Vulkanen van den Ind. Arch., behalve op Java en Sumatra.

S. A. Buddingh: Neêrl. Oost-Ind. Reizen gedaan gedurende het tijdvak van 1852—1857 dl. III.

Mr. T. W. Gevers Deynoot: Herinneringen eener reis naar Nederl. Indië.

Dr. S. Muller: Reizen en onderzoekingen in den Ind. Arch. in de jaren 1828—1836; dl. II: Bijdragen tot de kennis van Timor en eenige andere naburige eilanden. Ook verschenen in de Verhandelingen der Natuurkundige Commissie.

C. J. Temminck: Coup d'oeil sur l'Inde Archipélagique. T. III, chap. 7 en 8: Groupe géographique de Timor.

P. J. Veth: Het eiland Timor. Gids, jaarg. 1855 dl. I blz. 545—611 en blz. 695—737; dl. II blz. 55—100. Ook als afzonderlijk werk uitgegeven.

J. Crawford: Descriptive Dictionary of the Indian Islands; art. Adenara, Dili etc.

Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederl. Ind. dl. III, art. Timor en Onderhoorigheden.

Wallace-Veth: Insulinde, dl. I hoofdst. XIII Timor, hoofdstuk XIV Natuurlijke historie der groep Timor.

H. de Bruyn. Ontwerp van kopermijnontginning op Timor, 1869.

R. D. M. Verbeek: Geologische Notizen über die Inseln des Niederl.-Ind. Archipels. Palaeontographica 1880. Suppl. III.

K. Martin: Sammlungen des geologischen Reichs-Museums; Serie I: Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens 1881—1884: n°. 1.

Sedimente Timors von K. Martin; n°. 3 en n°. 9. Gesteine von Timor von A. Wichmann.

K. Martin: Wissenschaftliche Aufgaben, 1883.

J. E. de Sturler: Het grondgebied van Ned. Oost-Indië in verband met de tractaten met Spanje, Engeland en Portugal, 1881.

H. O. Forbes: A Naturalist's Wanderings in the Eastern Archipelago 1885.

Dr. J. J. de Hollander. Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Ned. Oost-Ind. 1884, dl. II, Hoofdgroep VI de residentie Timor en onderhoorigheden.

Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, jaarg. 1838, 1845, 1847, 1849, 1850, 1851, 1852, 1855, 1877 en 1878.

Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. III, XI, XIV, XXV en XXVII.

Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, dl. I, II, XXXVI.

Natuurkundig Tijdschr. v. Ned. Indië, dl. XI, XVI, XXIII, XXV, XXVII en XXXIV.

Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Ned. Indië dl. X.

Oosterling. Tijdschrift bij uitsluiting toegewijd aan de verbreiding der kennis v. Oost-Ind. dl. II.

Mededeel. vanwege het Ned. Zendel. Gen. jaarg. 1871.

Jaarboek van het Mijnezen in Ned. Oost-Ind. jaarg. 1873 dl. I, 1875 dl. II, 1876 dl. I, 1880 dl. I, 1882 dl. I en II, 1883 dl. II, 1884 dl. I en II.

Journal of the Indian Archipelago dl. II en dl. IV.

Revue maritime et coloniale 1872.

Aus allen Welttheilen 1872 en 1873.

Deutsche Geographische Blätter 1878.

Abhandlungen der Kön. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1864.

Jahrbuch der Kais. Kon. Geolog. Reichsanstalt 1876.

Regeeringsalmanak voor Ned.-Indië.

Koloniale Verslagen.

A. Timor.

HOOFDSTUK I.

Naam, grenzen, gedaante, ligging, grootte.

Het eiland Timor draagt bij de inboorlingen geen algemeenen naam. Timor beteekent letterlijk „Oost” of „het Oosten”. Het komt bij oudere

schrijvers ook wel onder den naam Groot-Timor voor, als tegenstelling met het verder Oostwaarts gelegen Timor-Laoet, welks naam gelijkstaat met „*het Noord-Oosten*”. Volgens prof. Veth zou de naam van de Maleische zeevaarders afkomstig zijn, wier kennis van den Archipel niet veel verder ging dan dit eiland en de Z. W. eilanden, en die daarom het eerste Timor-besar of Groot-Oosterland, de verder Oostwaarts gelegene Timor-ketjil of Klein-Oosterland zouden genoemd hebben. Eenigszins anders luidt de verklaring, die Dr. S. Muller er van geeft, en die de oorzaak van het onbepaalde in den naam vooral daarin zoekt, dat de bewoners van Timor van het Oosten afkomstig zijn, en tevens op den Oosthoek des eilands landende, zich langzaam naar het Westen verplaatst hebben. Voor deze laatste opvatting schijnt de omstandigheid te pleiten, dat de bewoners van het eiland zich in hunne overleveringen Orang-Timor, d. i. „*mensen uit het Oosten*”, noemen.

Aangezien Timor ons niet geheel toebehoort, maar alleen de grootste Westelijke helft van het eiland, is het, naast Borneo en Nieuw-Guinea, de eenige van onze Oost-Indische bezittingen, waar wij, behalve op de zee grenzen, ook op eene landgrens te letten hebben. In het W., Z. en O. wordt Timor bespoeld door den Indischen oceaan, hier Timor-zee geheeten, in het N. door de Banda-zee. Van de omringende kleinere eilanden wordt het door gelijknamige straten gescheiden; zoo van Rotti door straat Rotti, van Samaoe door straat Samaoe, van Allor of Om-baai door straat Om-baai of Maloewa, van Wetter door straat Wetter. Het Nederlandsche deel van Timor wordt nu ten O. begrensd door Portugeesch Timor, naast het eilandje Poeloe Kambing het eenige, treurige overblijfsel dereens zoo uitgestrekte Portugeesche macht in de Oost-Indische wateren. Het is juist die grens tusschen de Nederlandsche en Portugeesche bezittingen, welke meer dan twee eeuwen lang eene bron van voortdurende twisten, oorlogen en geweldenarijen geweest is, deze grens met wier geschiedenis men licht een boekdeel zou kunnen vullen. Trouwens, zooals bekend, is het niet alleen op Timor, waar het ontbreken eener nauwkeurig omschreven grensregeling allerlei internationale verwickelingen en nadeelen voor ons heeft opgeleverd — men denke slechts aan de inbezittingen van Singapore en Laboean door de Engelschen — of nog opleveren kan (Borneo en Nieuw-Guinea), juist in onzen tijd, waar de koloniale honger der groote mogendheden het voor kleine staten dubbel noodzakelijk maakt, hunne rechten op de als hun eigendom geldende landstreken buiten elken twijfel te stellen, om ook maar elke zooge-

naamde vergissing, elke in quasi-onwetendheid gedane annexatie van reeds in bezit genomen land, zooals wij dit in onze dagen in Afrika zoo dikwijls zien gebeuren, door de op overzeesche koloniën azende mogendheden, onmogelijk te maken. Op Timor heeft dit gelukkig plaats gehad, en al zou het voor de ontwikkeling van het eiland waarschijnlijk veel beter geweest zijn, indien het plan van den resident Sluyter ware doorgegaan, en wij het geheele eiland in onze macht hadden gekregen, het was te verwachten, dat de aanbiedingen, daartoe onzerzijds in 1849 gedaan, door de Portugeezen, uit eerbied voor oude herinneringen en nationalen trots, van de hand gewezen zouden worden. Ten einde de grensregeling, die daarop tot stand kwam, goed te begrijpen, dienen wij bij den oorsprong der aanspraken van beide mogendheden een oogeblik stil te staan.

Nadat de Portugeezen zich reeds jaren op Timor gevestigd hadden, verschenen er in 1672 de eerste Nederlandsche schepen. Hun gezagvoerder, Anton Schot, sloot spoedig met verschillende der inlandsche vorsten verdragen, volgens welke de Oost-Indische-Compagnie het recht verkreeg zich op het eiland te vestigen. Ook hier maakte de haat en misnoegdheid, die de inlanders jegens de Portugeezen, wegens hun hebzucht en geweldenarijen, koesterden, hunne verdrijving voor ons gemakkelijker. Daar nu het rijk van den sultan van Ternate zich, althans in naam, over al de Kleine Soenda-eilanden uitstreckte, grondde de Compagnie later hare aanspraken op Timor tegenover Portugal op een verdrag in 1683 met dien sultan gesloten, waarbij hij ons dit eiland afstond. Wel liet de Compagnie zich nooit veel aan deze bezitting gelegen liggen, maar toch werd in 1756 uit haar naam door Paravicini met vijftien inlandsche vorsten een verdrag gesloten, waardoor ons gezag aanmerkelijk toenam, evenals door eene overeenkomst in 1759 met enkele andere hoofden aangegaan. Van de verwarring tijdens het Engelsch tusschenbestuur en de herstelling van ons gezag in Indië maakte de Portugeezen vlijtig gebruik, om hun' invloed op Timor uittebreiden. Zoo hadden zij o. a. eene bezetting te Atapoepoe gelegd en er tollën geheven. Toen wij in 1818 het eiland uit handen der Engelschen weer overnamen, werd ons dan ook menig punt door Portugal betwist. De zending van eenen regeeringscommissaris in 1819 leverde geene resultaten op. De resident van Timor, de energieke Hazaart, had inmiddels Atapoepoe eenvoudig weer in bezit genomen, en de wijze, waarop zulks plaats had, is zoo kenschetsend voor den toemaligen toestand van Timor en de aldaar heerschende verwildering, dat wij de beschrijving ervan, zoo-

als de Heer Lion ze meedeelt, hier willen inlasschen. ¹⁾ „Voorzichtigheidshalve hadden zij [de Portugeezen] de heffing van tollén opgedragen aan een persoon, die met geen officieel karakter bekleed was, en des noods kon gedesavoueerd worden, terwijl zij zich ook tot een enkel jaar schijnt te hebben bepaald. Tijdens het herstel van het Nederlandsch gezag besloot de nieuwe gouverneur van Dilly, Pinto geheeten, de rechten, schijnbaar hierdoor verkregen te handhaven; de Engelschen immers hadden op Fialarang geen aanspraak gemaakt, en hij was in bezit van het document, waarmede hij bewijzen kon, dat hier op Portugeesch gezag tollén geheven waren. Waarschijnlijk was hij niet onkundig van de groote moeilijkheden en tegenkantingen, waarmede het herstel van het Nederlandsch gezag schier overal in de buitenbezittingen gepaard ging en waarvan de oorzaak voor een groot gedeelte moet gezocht worden in de pogingen door den gewezen gouverneur van Java, Raffles, en zijne agenten aangewend, om den Britschen invloed ook door het voeden van een geest van verzet tegen het Nederlandsch gezag, te handhaven. Misschien zelfs hoopte de gouverneur van Dilly op de ondersteuning van Portugals machtigen bondgenoot. Hoe het zij, de Heer Hazaart was de man niet, om deze verkorting der rechten van Nederland lijdelijk aan te zien. Na eene vruchteloze briefwisseling met den Portugeeschen gouverneur, waarin hij de zaak in der minne poogde bij te leggen, vertrok hij in het begin van 1818 van Koepang, kwam voor Atapoepoe ten anker, ontscheepte er een dertigtal Nederlandsche krijgslieden en liet de Portugeesche vlag nederhalen en de Nederlandsche in de plaats hijschen. Eenige weinige bijna naakte inlandsche soldaten, waarvan een op den titel van kapitein aanspraak maakte — zooals men trouwens in het Portugeesche gebied vele met militaire rangen bekleede inlanders vindt — maar alle onderscheidingsteekenen van zijnen rang miste, poogde zich hiertegen te verzetten. De Heer Hazaart hield zich alsof hij de zaak niet begreep en hij hen verdacht, van de wapenen onzer wacht te willen ontvreemden, en toen de kapitein zijne hand aan den vlaggestok wilde slaan, liet hij hem door zijne soldaten vatten, aan den stok vastbinden en 25 rietslagen toedeelen.” Het is evenwel duidelijk, dat men niet overal zulk eene eenvoudige, goedkoope en toch zoo afdoende methode in toepassing kon brengen, en daar zich ook op verschillende andere eilanden dezer residentie moeilijkheden met de Portugeezen voor deden, zooals bij de tuchtiging van Endeh en Larantoea op Flores in

1) T. v. Ned. Ind. 1855 dl. II blz. 185 en volg.

1838, wegens het afloopen van onzen post te Atapoepoe door zeeroovers van beide genoemde plaatsen, en zooals bij het zich gewapenderhand mengen van tot het Portugeesch gebied behoorende vorsten in de onderlinge geschillen tusschen radja's van het Nederlandsche deel, werd het dringend noodzakelijk, eens voor altijd, ieders aanspraken vasttestellen, ten einde verdere botsingen te voorkomen. Des te sterker deed zich de behoefte aan eene grensregeling gevoelen, wijl er sprake was van eene poging tot exploitatie der koperertsen, die zich in het Fialarangsche zouden bevinden, welke streek ons echter door Portugal werd betwist. Ook de vrees, dat eene andere mogendheid — de ontwikkeling der Engelsche macht in Australië begon juist door de ontdekking der goudvelden grootsche afmetingen aan te nemen — mocht trachten zich die streken toe te eigenen, waarvan de bezitter niet met zekerheid bekend was, zal bij velen het verlangen naar eene definitieve regeling meer en meer opgewekt hebben. Nadat de pogingen van den Heer Steyn Parvé, in 1848 als commissaris naar Timor gezonden, om Portugal te bewegen ons zijne aanspraken op Timor en onderhoorigheden te verkoopen, mislukt waren, werd in 1851 de Heer Goldman door onze Regeering er heen gezonden, om, in overleg met een' Portugeeschen gemachtigde, de grenzen van ieders gebied op die eilanden te regelen. De door deze geméngde commissie opgestelde overeenkomst vormde den grondslag van het tractaat, dat in October 1854 te Lissabon tusschen de wederzijdsche gouvernementen gesloten werd. Reeds was men begonnen er voorloopige uitvoering aan te geven, daar men algemeen, ook o. a. prof. Veth, de bekrachtiging ervan waarschijnlijk achtte, toen het in de Staten-Generaal verworpen werd. De oorzaak daarvan was te zoeken in bezwaren onzer tweede kamer tegen verschillende bepalingen van het verdrag; doch „de steen des aanstoots, waardoor voornamelijk het tractaat na de beraadslagingen verworpen werd, was evenwel de van onze zijde toegezegde vrijheid van godsdienst, zonder reciprociteit van Portugal, ten opzichte van zijne nieuwe onderdanen, bedongen te hebben.” ¹⁾ Wijl de grensregeling op Timor echter een dringend vereischte was werden spoedig weer onderhandelingen aangeknoopt, waarvan een nieuw, gewijzigd verdrag het gevolg was. Aangezien hierin de vorige bezwaren onzer volksvertegenwoordiging waren opgeheven, mocht dit tractaat hare goedkeuring wegdragen (Augustus 1859). Terwijl Portugal, tegen eene schadeloosstelling van 200.000 gl., waarvan reeds een gedeelte uitbe-

1) De Sturler t. a. p. blz. 318.

taald was, van al zijne bezittingen buiten het eiland Timor, met uitzondering van Poeloe Kambing, afstand doet, bepaalt het tractaat voor Timor zelve, dat de grens tusschen de Portugeesche en Nederlandsche bezittingen zal aangeduid worden door eene denkbeeldige lijn, die in het N. Cova van Juanilo scheidt, in het Z. Suai van Lakecune afpaalt. Zij begint dus bij 9° Z. B. op de N. W. kust en eindigt bij circa 9° 40' Z. B. op de Z. O. kust. Tusschen deze punten heeft de scheidingslijn der aan elkander grenzende Nederlandsche en Portugeesche gewesten eene sterk kronkelende richting. De aangrenzende staten zijn volgens de Sturler:

Onder Nederl. gebied:

Juanilo.
Silawang.
Fialarang.
Naitimu.
Manden.
Dirma.
Lamaksanula.
Lamakanee.
Lakecune.

Onder Portug. gebied:

Cova.
Balibo.
Lamakitu.
Tafakay of Takay.
Tatumea.
Lanken.
Dacolo.
Tamiru Eulalang (Eulaleng).
Suai.

Al wat ten Z. van die grenzen ligt behoort aan Nederland, al wat ten N. er van ligt aan Portugal, uitgezonderd twee enclaves: het aan Nederland behorende landschap Maucatar, ingesloten door Lamakitu, Tanterine, Follefait en Suai, en de Portugeesch gebleven landschappen Oikoessi, Noimoeti en Ambenoe, ingesloten door Amfoeang, Sonnebait, Naitimu, Loro-Beboki en Insana. Ofschoon Veth den geheelen afstand van Timor aan Nederland beter had geacht, koesterde hij toch van de werking van het tractaat goede verwachtingen; want, zegt hij „er wordt door het geslotene tractaat toch veel geregeld, de aanleiding voor vele geschillen wordt weggenomen, want wij zullen nu weten, wat onze onbestrijdbare eigendom is en daardoor aan de verbetering dezer eigendommen kunnen werken”. In hoeverre deze verwachtingen vervuld zijn geworden, en het tractaat tot verbetering der Timoreesche toestanden heeft medegewerkt, zullen wij nog ruimschoots gelegenheid hebben op te merken. Zijne vrees, dat de enclaves, die Portugal in ons gebied behield, wellicht maar al te spoedig tot nieuwe verwikkelingen aanleiding zouden geven, is gelukkig niet bewaarheid geworden.

Het eiland Timor heeft eene langwerpige, vrij regelmatige gedaante,

daar bijna geene belangrijke insnijdingen aan de kusten worden waargenomen; aan zijne beide uiteinden, het Z. W. en het N. O., bezit het een toegespitsten vorm. Timor is het oostelijkste der Kleine Soenda eilanden en onderscheidt zich van de overige door zijne ligging. Het strekt zich namelijk niet zooals al de overigen — Soemba uitgezonderd — in west-oostelijke richting, maar integendeel van het Z. W. naar het N. O. uit, evenwijdig met de aangrenzende kust van het Australische vasteland, waarbij het dichter dan eenig ander eiland van onzen Archipel gelegen is. De afstand bedraagt namelijk slechts $4\frac{1}{3}^{\circ}$ of 500 Kilometer. Zijne wiskundige ligging wordt wel eenigszins verschillend opgegeven; volgens de Hollander is het eiland gelegen tusschen $8^{\circ} 20'$ en $10^{\circ} 26'$ Z. B. en tusschen $123^{\circ} 30'$ en $127^{\circ} 14'$ O. L. v. Gr ¹⁾. Het ligt dus $1\frac{1}{2}^{\circ}$ zuidelijker dan Java. Opmerking verdient hetgeen Prof. Martin, in zijne bestrijding van de bekende grenslijn van Wallace tusschen het Aziatisch en Australisch deel van Insulinde, omtrent de ligging van Timor zegt ²⁾. Hij wijst er op, dat dit eiland aan de grens ligt der vulkanenrij van Wallace, die zich uitstrekt over Sumatra, Java, Bali, Lombok, Soembawa, Flores en de Zuidwester-eilanden, dan door de Molukken tot Halmaheira loopt, zich vervolgens 200 Eng. mijl westwaarts verplaatst en over N. Celebes, Siouw, Groot-Sangi en de Philippijnen gaat. Door

1) Volgens Veth tusschen $8^{\circ} 16'$ en $10^{\circ} 25'$ Z. B.

- " Flinders (Voyage to the Terra Australis) ligt de Z. W. punt op $10^{\circ} 22'$ Z. B. en $123^{\circ} 29'$ O. L. v. Gr.
- " Hogendorp ligt Timor onder 10° Z. B. en $121^{\circ} 58'$ O. L. v. Parijs.
- " Edeling (kaart der eilanden beoosten Java) vindt men de Z. W. punt op $10^{\circ} 25' 23''$ en $123^{\circ} 31'$ O. L. v. Gr.
- " Muller strekt het eiland zich uit van $8^{\circ} 20' 15''$ — $10^{\circ} 22' 19''$ Z. B. en van $123^{\circ} 27' 24''$ — $127^{\circ} 0' 32''$ O. L.
- " de Castro tusschen $8^{\circ} 30'$ en $10^{\circ} 30'$ Z. B. en 121° en 125° O. L. v. Par.
- " de zeekaart »Eilanden en vaarwaters beoosten Java» van het Hydrographisch Bureau te Batavia, 1882 liggen: de W. punt op $123^{\circ} 26'$ en $\pm \frac{3}{4}''$ Z. B., de Z. punt op $10^{\circ} 20'$ en $\pm \frac{1}{4}''$ O. L. v. Gr.
- " de zeekaart »Kleine Soenda-eilanden en aangrenzende vaarwaters» Blad IV van het Hydrogr. Bureau, 1884 is de ligging van den N. punt op $8^{\circ} 23'$ Z. B., van den O. punt op $127^{\circ} 17'$ en $\pm \frac{1}{4}''$ O. L. Hierbij merken wij op, dat Z. en W. N. en O. punt vlak bij elkander liggen.
- " den »Atlas der Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië» van J. W. Stemfoort en J. J. ten Siethoff, 1885 vindt men de uiterste punten: de W. punt op $123^{\circ} 23'$ O. L., Z. punt op $10^{\circ} 21' \pm \frac{1}{4}''$ Z. B., N. punt op $8^{\circ} 23'$ Z. B. en O. punt op $127^{\circ} 10'$ O. L.

2) K. Martin: Wissenschaftliche Aufgaben blz. 26.

dezen gordel wordt, altijd volgens Wallace, de Archipel in een vulkanisch gewest ten Z. en een rustend ten O. ervan verdeeld. Volgens Martin nu maakt Timor een deel uit van de grens tusschen de beide helften (Aziatische en Australische), waarin hij Insulinde, en wel op grond van geologische feiten, wil scheiden. Hij toont aan, dat Timor wél, alle eilanden ten W. zijner grenslijn daarentegen geen onderling verschil in geologische samenstelling vertoonen, ook niet Borneo en Celebes en evenmin Bali en Lombok, tusschen welke beide paren van eilanden toch de scheidingslijn van Wallace loopt. Deze laatste natuurvorschcr eindelijk noemt Timor een Oceanisch eiland, d. w. z. zulk een, dat nooit met eenig vasteland verbonden is geweest. Het eenige waarmee het eens zou hebben kunnen samenhangen is Australië, doch dat dit nimmer heeft plaats gehad ziet hij in de eerste plaats in de fauna, nl. het gemis van Australische zoogdieren, dan ook in de groote diepte van den zeearm tusschen de Z. kust van het eiland en Nieuw-Hollands N. kust ¹⁾).

Voor de grootte van het eiland, en bepaaldelijk van het ons behorende deel, zijn wij nog altijd op de zeker verouderde opgaven van Melvill's Statistieke kaart in het Tijdschrift voor Ned. Indië, jaarg. 1849 aangewezen. Deze stelt de oppervlakte der residentie Timor op 1042,6 vierk. geogr. mijlen en van het Nederlandsche deel van het gelijknamige eiland op 352 v. g. m. Volgens eene andere opgave van denzelfden schrijver ²⁾ bedraagt de grootte van dit gedeelte echter 361 v. g. m. en van het geheele eiland 615 v. g. m. Prof. Veth kent daaraan, zekerlijk te laag, slechts 418 v. g. m. oppervlakte toe. Daarentegen zegt het Aardrijkskundig en Statistiek Woordenboek, dat de grootte der residentie niet nauwkeurig te bepalen is, doch ongeveer 850 v. g. m. zal bedragen, die van de Nederlandsche helft circa 350 m. In de Koloniale Verslagen vinden wij alleen de grootte der residentie Timor, „volgens globale gegevens” op 1042,6 v. g. m. aangegeven, welk cijfer ook de Regeerings-Almanak voor Ned. Indië nog steeds behoudt. En toch moet dit cijfer eene wijziging ondergaan hebben door het tractaat met Portugal. Aangezien echter zelfs in de opgaven der grootte van Java nog steeds verschillen van ± 50 v. g. m. voorkomen, zullen er zeker nog wel eenige tientallen van jaren voorbijgaan, vóórdat ons juiste cijfers voor de oppervlakte van Timor ten dienste staan. — De grootste lengte van het ei-

1) Wallace — Veth : Insulinde, I, hoofdst. XIV, blz. 355—371.

2) *Moniteur des Indes* 1846—1847.

land, gemeten langs eene lijn van Tandjong Oisina op $10^{\circ} 21'$ Z. B. naar den N. O. hoek op $8^{\circ} 23'$ Z. B., bedraagt 445 Km., d. i. ruim 80 uren gaans, de grootste breedte, ongeveer volgens eene lijn van Kaap Batomejrah op $9^{\circ} 17'$ Z. B. naar een punt een weinig ten O. van Kaap Noi Mina op 10° Z. B., nauwelijks 111 Km. of 20 uur.

HOOFDSTUK II.

Kusten, kapen, baaien, ankerplaatsen en kustkampongs.

De kustgesteldheid van Timor is bepaald ongunstig te noemen; steil rijst het eiland uit zee op en is door een gordel riffen omringd, waarop, voornamelijk bij eenigszins krachtigen wind, eene hevige branding staat. De Z. kust vooral is zeer rotsachtig en op vele plaatsen ongenaakbaar steil, bepaaldelijk in het gebied van Amarassi. „Gedurende de Oost-moeson, bij eenigszins felle windverheffing staat hier gemeenlijk zulk eene zware branding, dat het geweldig golfgeklots uren ver hoorbaar is, en het schuim der rollende en op ontelbare, langs den wal verspreid liggende klippen, onstuimig brekende baren, hoog in de lucht wordt opgestuwd. Uiterst zeldzaam bespeurt het oog daar een vaartuig in zee, en schier nergens vertoont die onherbergzame kust eene menschelijke woning, noch zelfs het spoor van een menschelijk wezen: want alles is hier ledig en woest. Eene enkele kleine zwaluw alleen, aan welke eene duistere rotsspelonk hier en daar ten nachtverblijf en broeiplaats verstrekt, schijnt de eenige standvastige dierlijke bewoner der oorden te zijn”. De kusten zijn tamelijk eentonig, met slechts weinige en dan nog ondiepe insnijdingen der zee; alleen aan de zuidwestkust vertoont zich een diepe en wijde inham, de baai van Koepang. Noch deze, noch eenige andere baai kan gedurende het geheele jaar als veilige haven dienst doen; want gedurende het heerschen van den Oost-moesson is het zeer moeilijk en gevaarlijk om aan de Z. (Z. O.) kust te ankeren; terwijl omgekeerd in den West-moesson de N. (N. W.) kust nergens eene veilige aanlegplaats oplevert. Rijk is daarentegen het eiland aan vooruitstekende punten en kapen. Gaan wij achtereenvolgens de verschillende kusten na dan merken wij daarbij op,

aan de Westkust:

Tandjong Balmoetoeng

Tandjong Pakoela

de baai van Koepang, die tusschen de beide voorafgaande kapen, als de grootste van het geheele eiland, ongeveer 5 mijl ver landwaarts indringt; de afstand tusschen de twee kapen bedraagt daarentegen circa

9 Eng. mijl. De baai heeft eene afwisselende diepte van 6 tot meer dan 30 vadem. De bodem ervan is óf modderig, óf zandig. De eigenlijke baai heeft, van het W. naar het O., eene diepte van 26 Km. en eene breedte, van het Z. naar het N., van gemiddeld 15 Km. Ongeveer in het midden van den ingang der baai ligt een vlak koraal-eilandje, Poeloe-Kira of Kera (= zeeschildpad), ook wel Landi-eiland geheeten, en twee andere eilandjes, Poeloe-Tikoes of Mina-eiland en Poeloe-Boerong of Vogel-eiland, zijn aan hare N. zijde, dicht onder den vasten wal van Timor, gelegen. Op den zuidelijken oever der baai dicht bij T. Balmoetoeng ligt de stad Koepang, de hoofdplaats der residentie. Op den achtergrond is de baai door eene lage, moerassige landstreek omzoomd, maar ten N. en Z. zijn hare oevers meestal klipachtig en hier en daar heuvelachtig. Wat de zee in den W. moesson van het zuiderstrand afneemt voert zij naar het binnenste der baai, waar de bezonken stoffen als in een dooden hoek blijven liggen. Daardoor heeft zich eene alluviale strook gevormd, zich noordwaarts tot omstreeks Poeloe-Boerong uitbreidende. De bewering van Prof. de Hollander ¹⁾, dat de baai „zeer ruim en veilig” is, schijnt minder juist, althans Mr. W. van Hogendorp ²⁾ zegt, dat in den W. moesson de schepen niet in de baai, maar onder Poeloe Semaauw, op 3 mijl afstand van Koepang ankeren. Bij Veth heet het: „In den W. moeson klotst de zee met een woedend geweld tegen de rotsen van de kust en vervult de lucht boven de stad met stuiwend zeewater, waarmee de dampkring soms acht dagen lang onafgebroken bezwangerd blijft, en dat veel nadeel toebrengt aan de boomen, welker bladeren geheel verdorren en afvallen of zwart worden”. En op eene andere plaats: „de reede is in den W. moeson lang niet veilig, uit hoofde van de winden die dan met veel geweld de zeeweringen beuken, waarbij komt, dat de schepen te dicht onder den wal moeten ankeren. Daarom staat in dit seizoen de handel dan ook schier geheel stil”. De eenige plaats, waar de schepen werkelijk tegen alle winden beveiligd liggen, is Soelamoe aan de N. zijde der baai, daar hier T. Päkoe-la, P. Boerong en P. Tikoes een rustig water insluiten van 3—6 vm. diep en ruim genoeg voor verscheidene schepen. In het fort Concordia nabij Koepang bevindt zich een havenlicht met een vast licht op eene hoogte van 14,4 M. boven den waterspiegel; het is reeds op 10 zee-mijlen afstand zichtbaar en kan van zee uit worden waargenomen tot

1) Land- en Volkenkunde, dl. II 1884, blz. 585.

2) Verh. van het Bat. Gen., dl. I, pg. 273.

waar het achter het eiland P. Kira verduisterd wordt. Zijne nauwkeurige ligging wordt op $10^{\circ} 9' 49''$ Z. B. en $123^{\circ} 33' 35''$ O. L. v. Gr. opgegeven ¹⁾. Wat nu de handelsbeweging van Koepang betreft, deze voldoet geenszins aan de verwachting, welke men daarvan allicht mocht koesteren. Ontwifelbaar is het de beste haven van Nederlandsch, en misschien van geheel Timor; daarenboven is zij zeer gunstig gelegen, wanneer wij op de nabijheid van Australië letten en de ontzaglijke ontwikkeling van dit werelddeel in onzen tijd. Vooral voor het verkeer met W. Australië is Koepang prachtig gelegen, en „de schepen die vandaar naar Britsch-Indië varen kunnen naar het oordeel van bevoegden, geene betere plaats aandoen, om zich van ververschingen te voorzien” ²⁾. Verschillende omstandigheden zijn er aan te wijzen, als oorzaken der onbeduidendheid van handel en verkeer. In 1825 werd de haven voor den algemeenen handel opengesteld en spoedig hierna, in 1828, het heffen van haven- en ankeragegelden afgeschaft, zoodat zij in dat opzicht met de vrijhavens gelijk gesteld werd. Toch wilde er zich maar geen druk verkeer ontwikkelen, zooals wij in Hoofdstuk XI, „Handel en Scheepvaart”, nader zullen zien. De oorzaak van den kwijnenden handel meende men daarin te moeten zoeken, dat Koepang geene vrijhaven was, terwijl op de andere kustplaatsen, met uitzondering van Atapoepoe, de handel feitelijk vrij was, wegens het niet aanwezig zijn van Nederlandsche ambtenaren. Toen dan ook de Regeering Koepang in 1866 tot vrijhaven verklaarde, werd daarmee zeker aan veler wensch voldaan. En inderdaad nam de handel eenigszins toe, terwijl ook de talrijke Europeesche en Amerikaansche walvischvaarders, waarvoor eigenlijk Koepang de aangewezen plaats was om zich van water en ververschingen te voorzien, doch die tot dusverre zich door ruilhandel langs de kusten mond-behoeften hadden verschaft, thans meer en meer deze haven aandeden. Doch ongelukkigerwijze kregen het nu de walvisschen in zin, om naar meer noordelijke zeestreken te verhuizen, zoodat voortaan het aandoen van Koepang door de visschers, als geheel uit den weg, vermeden werd. Voegt men daarbij de sterke daling der prijzen van het sandelhout, een der hoofdvoerartikelen, langdurige binnenlandsche oorlogen, waardoor de aanvoer van was en pinangnoten naar de hoofdplaats aanzienlijk verminderde, waarmee natuurlijk ook de uitvoer er van geringer moest worden, terwijl daarenboven naar het schijnt de handel in was, zich voor

1) Reg. Alm. 1887.

2) Aardr. en Stat. Woordenb., dl. III, pg. 979.

een deel naar Dilly verplaatst heeft, en eindelijk de, eerst in 1882 gedeeltelijk herstelde, opheffing der garnizoenen van Koepang, Atapoepoe en Larantoeka, hetgeen althans den kleinhandel drukte, en indirect ook den groothandel, dan zal het niemand verwonderen, dat de droombeelden, die zich meenigeeen reeds gevormd had van de hooge vlucht, die de vrijhaven zou nemen, in geenene deele verwezenlijkt werden. Trouwens eerst zullen landbouw en industrie op Timor zich in geheel anderen toestand moeten bevinden, en zal er vrij wat meer Europeesch kapitaal en ondernemingsgeest naar het eiland moeten stroomen, vóórat Koepang van de natuurlijke voordeelen zijner ligging op ruime schaal zal kunnen profiteeren. Al mogen er in de laatste jaren eenige veranderingen ten goede zijn gekomen, de mededeeling, dat Koepang eens per maand door de pakketboot der Nederlandsch-Indische stoomvaartmaatschappij aangedaan, doch anders door geen bepaalde schepen bezocht wordt ¹⁾, leert ons voorloopig, dat de handelsbeweging er maar luttel te beteekenen heeft.

Van de overige plaatsen aan de Koepang-baai verdienen alleen nog vermelding Soelamoe, waar, zooals gezegd, de schepen in elk jaargetijde veilig kunnen ankeren, zoodat men wel eens voorgesteld heeft het etablissement van Koepang naar Soelamoe te verplaatsen. Andere kustkampongs, zooals Oba, Maniki, Batoe Poetik en Pariti, dat, eens onmiddellijk aan het strand gelegen, thans door eene modderige vlakte daarvan gescheiden wordt, zijn, althans voor den handel, van in het geheel geen belang.

Onze beschouwing der W. kust vervolgend, ontwaren wij tusschen de baai van Koepang en die van Barati of Baratti een schiereiland, waarop zich de berg Soelamoe verheft, die westwaarts in Tandjong Silfiana of Kabaka uitloopt. Ten N. er van ligt kaap Barata en nog verder noordwaarts kaap Koeroes, die met de vorige de baai van Barati, Baratti of Bolerata insluit.

De baai van Barati is ruim en veilig tegen alle winden behalve tegen den N. W. wind. Door onkundige zeelieden wordt zij wel met die van Koepang verwisseld. Aan deze baai liggen twee kampongs, der vermelding waard: Barati, klein, doch zindelijk en aangenaam gelegen even aan den binnenkant van T. Barati, n.l. beoosten die kaap, doch aan een lager, voorgebergte, dat de Z. W. punt der kleine baai vormt. De kampong, uit een twaalfstal huizen bestaande, ligt circa 100 M. boven

1) Reg. Alm. 1887.

den zeespiegel en geeft een niet onaangenaam uitzicht op de baai. De tweede plaats, Toeak-au, aan het gelijknamige riviertje, ligt aan het einde der baai.

Dan volgen de uitstekende punten T. Maas of Keghoek, T. Biningo en T. Gemok of Varkenshoek.

Tusschen T. Koeroes en T. Maas ligt de baai van Noi-Mina, iets minder wijd in omvang dan de vorige, indien men daarvoor n. l. niet de geheele uitgestrektheid tusschen de beide kapen neemt; want in dit geval zou zij de baai van Barati zelfs overtreffen. In werkelijkheid schijnt de baai van Noi-Mina echter slechts een derde van de bocht tusschen de uiterste punten te beslaan. Zij wordt omsloten door witte, loodrechte wanden.

Tusschen T. Maas en T. Gemok vindt men een kleinere baai, die geen bepaalden naam draagt, doch die men met evenveel recht als de vorige, naar de rivier die er in valt, de baai van Tain zou kunnen noemen. Als kustkampongs zijn hier alleen Soleo, abusievelijk op de meeste kaarten Amfoeang geheeten, en Naklio te vermelden, minder uit een handelsoogpunt, dan als residenties der beide radja's van het rijk van Amfoeang. Doch welke residenties! Van Soleo (welks naam „boschfluit” zou beteekenen) heet het bij den Heer Gramberg ¹⁾: „Het is een ellendige kampong, gelegen in het voorste gedeelte eener kleine baai, wier noordelijke uithoek T. Gemok is. De huizen zijn bouwvallig, nietig, uiterst onzindelijk en weinig in getal en toch is dit een van de twee hoofdkampongs van Amfoeang! Er wonen enkele Chineezers die handel drijven in pinangnoten, was en karbouwenhorens.” Naklio (= plaats der kreeften), de hoofdplaats van den anderen radja, die echter op het gouvernements-grondgebied, n. l. te Maniki nabij Koe-pang verblijf houdt, (zie echter Hoofdst. XII^b) ligt reeds ten O. van T. Gemok aan eene zeer kleine kustbocht, en onderscheidt zich gunstig van de vorige. „Naklio is ruimer aangelegd en zinderlijker, ook zijn de huizen er talrijker en oneindig netter. Op een open terrein nabij het strand staat een flinke vlaggestok. Ook is er een ruime en goed onderhouden gouvernements-pasangrahan. De handel is er veel uitgebreider dan te Soleo. Op de reede lagen vijf handelsprauwen, als eene van Makasser, eene van Savoe, eene van Boeton en twee van Rotti. Een twaalfstal Chineezers zijn er voor den handel gevestigd. De aanvoer bestaat hoofd-

1) Verh. Bat. Gen., dl. XXXVI. Eene maand in de binnenlanden van Timor door J. S. G. Gramberg, blz. 173.

zakelijk in buskruit, lijnwaden, parangs, aardewerk en arak; de uitvoer: pinangnoten, was, karbouwenhorens en een weinig rijst."

Aan de Noordkust:

Bij kaap Gemok op $9^{\circ} 28'$ Z. B. verandert de kust van richting; tot dusverre liep zij van T. Oisina af noordwaarts en is op die uitgestrektheid bochtig en afwisselend steil en zandig, meest door kustriffen omzoomd en daardoor onveilig. Thans neemt zij eene N. O. richting aan tot kaap Moubara, op $8^{\circ} 38'$ Z. B. gelegen, en gaat vervolgens in eene bijna zuiver oostelijke richting over, die zij tot aan het oostelijkste punt, de N. O. punt, op $8^{\circ} 23'$ Z. B. en $123^{\circ} 10'$ O. L., behoudt. Hier vallen te vermelden:

T. Batoe Merah of Mejrah,

kaap Ornay,

de Toelang-Ikan baai tusschen de beide voorafgaande punten en evenals deze op Portugeesch gebied gelegen, nl. in de enclave Ambenoe. De baai heeft wel eene diepte van 20 vm., maar ligt geheel open voor W. winden;

de open reeden van Lifauw en van Oikoesi liggen in de Portugeesche enclave Oikoesi,

kaap Batoe Poetih ligt weer op Nederlandsch gebied, evenals

kaap Atapoepoe;

kaap Batoe-Gedeh daarentegen bevindt zich reeds in Portugeesch Timor.

Tusschen de beide laatstgenoemde punten trekt de baai of juister de reede van Atapoepoe onze aandacht. Hare diepte bedraagt 25 à 30 vm., doch zij lijdt weer aan het gebrek, tegen het W. geheel open te liggen. Ook vereischt het binnenkomen groote behoedzaamheid wegens de vele riffen. De ingang wordt aangewezen door palen, die op behoorlijken afstand van zee uit zichtbaar zijn. Is men eens binnen, dan biedt de baai, althans in den O. moesson, zelfs voor vrij groote schepen eene veilige ligplaats aan. Het strand is hier zeer dicht met rhizophoren begroeid, die zeker het hunne hebben bijgedragen, om de baai in omvang te doen afnemen. Vroeger toch moet de baai veel uitgestrekter geweest zijn; want zij eindigt in een vlakke, die wel door geene rivieren doorsneden wordt, maar wegens hare ligging tusschen steil oplopende bergen in den regentijd toch veel water afvoert. De daardoor meegesleepte sedimenten hebben de baai langzaam, in vereeniging met de rhizophoren, aangevuld, ja nog voortdurend verliest zij aan uitgestrektheid. Dr. S. Muller zegt van deze reede: „de baai, welke zonder ondiepten is, bij 5 à 6 vm. water, biedt aan de inlandsche vaartuigen en schepen van matige grootte,

eene veilige ligplaats tegen alle winden, uitgezonderd den noordelijken. De handel, welke daar gedreven wordt, mag bij de kleinheid van het dorp nog al aanzienlijk genoemd worden; de jaarlijksche uitvoer van sandelhout bedraagt alleen circa 1000 pikols. Dit lokt vooral Chineezzen derwaarts, en zoude wellicht hun getal sneller doen aangroeien, indien Atapoepoe niet den naam had van zeer ongezond te zijn. Men schrijft zulks voornamelijk aan het drinkwater toe, hebbende men niet anders dan putwater, van hetwelk men meent, dat het rijkelijk met koperdeelen bezwangerd zoude zijn. De heer Macklot kon echter met de fijnste hem ten dienste staande reagentia, tot 1200.000 pct. van dit metaal aanwijzende, geen spoor er van in het door hem onderzochte water ontdekken." Ter loops zij hier opgemerkt, dat de heer Teysmann meent ¹⁾, dat de witte neerslag, die men bij het koken van het water, dat slechts na gekookt te zijn gedronken wordt, verkrijgt, eerder op kalk dan op koper wijst. Volgens Muller is Atapoepoe slechts een klein aan het zee-strand gebouwd en naar de landzijde door lage kustgebergten omgeven dorp. Tijdens zijn bezoek op Timor maakten er een posthouder, n.l. van Beloe of Midden-Timor, benevens een korporaal met 4 soldaten, een 50 Chineezzen en $\pm$ 20 Rottineezzen de geheele bevolking uit. Thans is de toestand er veel beter, en ligt de Chineesche kampong bijna een paal meer binnenlands dan de woningen van de overige bevolking. Ook is het opvallend, dat de Chineezzen hier niet, zooals gewoonlijk, dicht op elkander gedrongen wonen, maar op ruime erven met geboomte beplant. Zij leven er grootendeels van den handel met het binnenland, waarvan de uitvoer voornamelijk bestaat in sandelhout, was, karbouwenhorens en koffie. (Voor de scheepvaartbeweging zie hoofdst. XI).

Op Portugeesch gebied zijn als de voornaamste kapen te noemen: T. Parimbata, T. Moubara, T. Fantakoma, T. Manatoetoe of Soebang, T. Lame, T. Saro, Saraoe of Sarauw en eindelijk de N. O. hoek.

De kust vormt hier talrijke bochten en baaien, echter doorgaans niet tegen de N. winden beschut. Slechts enkelen zijn gunstiger gelegen, zooals die van Lamsana en vooral die van Dilli of Delhi, de hoofdplaats van Portugeesch Timor. Zij wordt voor de beste haven van het eiland gehouden, en levert inderdaad ook eene goede ankerplaats op; doch wegens de droogten, die zich aan beide zijden bevinden, is het binnenzeilen voor vreemde schepen gevaarlijk.

1) Nat. T. v. Ned. Ind. dl. 34, 1878: Verslag eener botanische reis over Timor door J. E. Teysmann blz. 461.

Aan de Zuid-Oost kust:

Evenals bij Java, is ook bij dit eiland de Z. kust het minst bekend. Zij schijnt echter nog weniger geschikte ankerplaatsen en ook minder kapen te bezitten, dan de voorafgaande kusten. In het Nederlandsch gedeelte noemen wij:

Tandjong Teno.

T. Oisina of Oëšina, de zuidelijkste punt des eilands op 10° 26' Z. B.

T. Batoe Poetih.

T. Noi Mina.

T. Ponti.

Tusschen de twee laatstgenoemden ligt eene uitgestrekte, vlakke bocht, onderscheidene eilanden bevattende. Wegens daarin voorkomende parelbanken heet zij wel de Parelbankbaai. Volgens één bericht ¹⁾ zou de baai echter geheel verdwenen zijn door de groote hoeveelheden sedimenten, welke de rivier Noimina-Noirana daarin heeft neergelegd en waardoor o. a. de eilanden met de kust zijn vastgegroeid. De parelschelpen worden dan ook niet slechts in zee, maar tot op een halven dag reizens van het strand, in de rivier aangetroffen; waarin echter de vele krokodillen het visschen onmogelijk maken. Op een enkel punt is dit gedeelte der kust in den jongsten tijd nader onderzocht geworden door den Heer Verstege ²⁾. Deze zegt daaromtrent: „Het groote bezwaar voor den handel en de scheepvaart van de O. kust van Timor is, dat nergens eene veilige ligplaats voor schepen gevonden wordt. Hoorende spreken van het schiereiland Menifon of Nehi, dan wel Noë-Ranie, eenige mijlen bezuiden den mond der rivier Noë-Mina gelegen, besloot ik te onderzoeken, of daar niet eene geschikte ankerplaats zou kunnen gevonden worden. Naar schatting is het schiereiland $\pm$ 4 paal lang en gemiddeld $1\frac{1}{4}$ breed, aan de Z.- of zeezijde door duinen ingesloten, terwijl de N.- of landzijde rijk is aan mangrove-boomen. Op het middelste gedeelte groeien overvloedig lontarpalmen en gras. Voor cultuur in het groot scheen het land mij echter minder geschikt toe. Ook is het nog twijfelachtig, of hier wel het gansche jaar door genoegzaam drinkwater gevonden wordt. De inham echter, door het schiereiland en den vasten wal gevormd, kwam mij voor volkomen geschikt te zijn, voor het doel, dat ik beoogde. Die inham kan het best vergeleken worden bij een zak

1) T. v. Ned. Ind. dl. II, 1849. Het Amanoebangsche rijk op Timor blz. 62.

2) T. v. Ind. Taal-, Land- & Volkenk. dl. XXV, 1879. Verslag eener reis van den resident van Timor enz. blz. 124 en 125.

met nauwe opening. Het middelste gedeelte gelijk een meer van $\pm$ één paal breedte en eene gemiddelde diepte van 8 vm., zoodat vrij groote schepen voor wind en weder volkomen veilig beschut kunnen ankeren. De grootste zwaarigheid levert de mond der baai, die in den O. moesson tengevolge der zware branding gedeeltelijk verzandt. Toch blijft er nog $\pm$ 5 vt. water staan. Volgens mijne meening zoude eene eenvoudige kleine zeewering deze baai kunnen maken tot de beste havens of laadplaats van geheel het Nederlandsche gedeelte van Timor, daar zij voor den handel aan deze kust van zeer groote waarde zoude kunnen zijn; want alle handelswaarde toch, zelfs met inbegrip van paarden, moeten thans dagreizen ver uit het binnenland langs moeilijke en in den regentijd volkomen onbegaanbare paden naar Koepang vervoerd worden, terwijl eene nederzetting aan deze baai tevens eene stapelplaats zoude kunnen worden voor alle produkten van Oost- en Midden-Timor en de naaste haven voor den handel op Australië." Tien jaren zijn er sedert verlopen, en nog altijd is er niets naders aangaande deze plannen vernomen, ja men schijnt zich niet eens de moeite gegeven te hebben nader te onderzoeken, of dit schoone denkbeeld van den Heer Verstege, dat toch op Timors welvaart een overwegenden invloed zou kunnen uitoefenen, voor verwezenlijking vatbaar is.

HOOFDSTUK III.

Verticale vorm.

Onze kennis van het eiland Timor is nog steeds te beperkt, om eene nauwkeurige en volledige beschrijving van zijne verticale gesteldheid mogelijk te maken; slechts voor een zeer klein gedeelte in het Z. W. zouden wij, voornamelijk aan de hand van Schneider's bijdrage in het Nat. T. v. Ned. Ind., dl. 25, daartoe in staat zijn. In de eerste plaats verdient het opmerking, dat dit eiland — en ook de kleinere zuidwestwaarts er van gelegene eilanden — niet met de overige Kleine Soenda-eilanden, waarvan het, zooals wij zagen, ook reeds 'door zijne ligging afwijkt, schijnt samen te hangen. Reeds in uiterlijk karakter verschilt het daarvan te eenenmale. Op Timor zoekt het oog te vergeefs naar de fraaie vulkaankegels, meest tot op aanzienlijke hoogte, ja soms zelfs tot aan den top, met een weelderigen plantengroei bedekt; hier verheffen zich geene pieken en schoone koepels, zooals deze op al de andere Soenda-eilanden worden aangetroffen, waar zij soms een labyrinth van bergen vormen. In plaats

daarvan schijnen zich op Timor parallele bergketenen over de geheele lengte van het eiland uit te strekken, en op tallooze plaatsen daarvoor gelegene, lagere ketenen het strand te bereiken, zoodat het geheele eiland een zeer bergachtig karakter draagt, en er van laag land bijna geen sprake kan zijn. Echter is het onjuist van éene bergketen te spreken, die, het eiland in zijne geheele lengte doorsnijdende, zich bijna overal tot aan de kusten uitstrekken en in het midden des eilands hare grootste hoogte bereiken zou, zooals dit algemeen in leer- en handboeken, ook uit den jongsten tijd, nog wordt voorgesteld. Eerder schijnt men op Timor parallele tereingolvingen te mogen aannemen, waarvan de ruggen door reeksen achter elkander geplaatste toppen worden aangeduid. Prof. Studer althans spreekt van hooge bergketenen, welke parallel in de lengterichting van het eiland loopen en slechts smalle hoogdalen insluiten ¹⁾. Ook vindt men volgens hem slechts zelden voor het gebergte een vlak, met palmen begroeid en door rivieren bevochtigd „Vorland”. Dr. S. Muller spreekt wel is waar in zijn bekend werk slechts van éene groote waterscheidende keten, „die in het Beloneesche rijk Waiwiekoe-Waihaloe, of veellicht nog verder oostwaarts ontspringt en zich als een hoogen berg-rug, met eene menigte meer of min aanzienlijke toppen zuidwestwaarts uitstrekt, tot bij den Fatoe Leoe, alwaar zich deze keten in twee hoofdtakken verdeelt; een derzelve neemt eene noordelijke richting, zich weldra in onderscheidene kleinere takken splitsende, die bij de kusthoeken Koeroes, Sulfiana en Pakoela eindigen; terwijl de andere hoofdtak een zuidwestelijke strekking heeft en zich bij den W. punt van Timor in zee verliest”. Doch ook volgens den Heer Schneider ²⁾ trekken lange, gelijkmatige ruggen door het land, welke met hunne uitgespreide armen naar zee uitstralen en meer of minder diepe bochten tusschen zich vormen. Bij Teysmann daarentegen wordt in het geheel niet van ketenen gesproken. Daar heet het ³⁾: „Het geheele land zoover men zien kan is met bolvormige, ronde of spitse bergtoppen bedekt, de laatsten meestal met bijna loodrechte wanden, zonder eenige vegetatie, die door valleien en diepe ravijnen gescheiden zijn, waarin zelden stroomend water voorkomt, maar die in den regentijd toch soms veel water afvoeren, waardoor het gesteente aan den dag komt, waarmede de bodems der rivieren ook ge-

1) Deutsche Geogr. Blätter 1873: Ein Besuch auf Timor von Prof. Th. Studer, blz. 230.

2) Nat. T. v. Ned. Ind., dl. 25, 1863: Bijdrage tot de geologische keunis van Timor door C. F. A. Schneider, blz. 87.

3) J. E. Teysmann t. a. p., blz. 370.

heel zijn opgevuld. De bodem is overal hellend, zoodat van vlakten geen sprake is". Indien wij ons van de steil uit zee oprijzende kusten naar het midden van het eiland begeven, schijnt zich, op vele plaatsen althans, de verticale vorm aldus voor te doen: Onmiddellijk aan het strand reeds begint het terrein te rijzen, doch vormt over eene aanmerkelijke breedte geene aanzienlijke of plotselinge verheffingen. Alleen is de bodem, door den invloed van het in den regenmoesson in groote massa's van de bergen neerbruischende water, op tallooze plaatsen sterk geërodeerd en vertoont daarom haast overal scherpe punten en holten, terwijl het geheel met eene zwarte korst bedekt is. Daarop volgt, vooral in de N. W. helft van Timor, een gordel ronde en lage heuvelen, waartusschen echter reeds op vele plaatsen spitse en steile rotsen tot 30 à 40 M. boven het omringende land oprijzen. Dan volgen eerst de eigenlijke bergketenen, die het grootste gedeelte des eilands beslaan, en waarop talrijke verbazende rotsgevaarten in de lucht oprijzen. Deze, de hoogste bergtoppen van het eiland vormende, moeten in twee soorten onderscheiden worden: de Neten (bij Veth Netem) en de Fatoe (Maleisch Batoe = steen of klip). De eersten, uit zandsteen bestaande, grauw of geelachtig-bruin van kleur (volgens Muller grauwakke, volgens Martin een jong eruptiefgesteente) en van minder ruwen en meer afgeronden vorm, hebben niet zeer sterk glooiende hellingen, doch vormen, evenzeer als de Fatoe, soms de hoogste punten van het gebergte. De Fatoe rijzen, als ruwe, woeste steenmassa's, in tegenstelling met de Neten, vaak loodrecht op en zijn van zeer onregelmatige gedaante, hunne omtrekken vol scherpe hoeken en zeer gehakkeld. Zij vertoonen eene grijze, soms ook eene roodachtige kleur en zijn uit dichte gesteenten samengesteld, op vele plaatsen door witte kalkspaataderen doortrokken, terwijl de oppervlakte, van tallooze, elkander in de meest verschillende richtingen snijdende, diepe of breede kloven doorgroefd, op vele plekken met puntige kalkspaatkristallen bedekt is. Terwijl de Neten bijna geheel met gras en kreupelhout begroeid zijn, zoodat slechts bij uitzondering het bloote gesteente zichtbaar is, blijven de Fatoe doorgaans geheel naakt. Geen geboomte bedekt hun kruin, geen enkele plant hecht zich aan de wanden. Hun aanblik is dan ook onvergelykelyk woest. Met een weinig fantasie kan men er zich allerlei gedaanten en vormen in denken, en daar niet zelden naald- of torenvormige spitsen zich vrij en tot hoog in de lucht er op verheffen, maken zij somtijds den indruk, als zag men ruinen van oude kasteelen of vervallen vestingen voor zich. Zeer passend is dan ook de benaming „Ritterburgen", die Schneider en Beyrich voor

deze rotsgevaarten bezigen. „Dit gesteente verweert zeer moeilijk en laat alleen van tijd tot tijd een brokstuk los en dat wel in bepaalde slijtingsvlakken, welke aangewezen worden door in het gesteente aanwezige dunne aderen. Meestal lijken de losgelaten steenstukken onregelmatige kubieken, die, van eene aanmerkelijke hoogte op reeds aanwezige rotsblokken neervallende, niet zelden uiteenspatten, waardoor hun omgeving meestal bezaaid is met verbrokkeld gesteente”¹⁾. Op ongenaakbare plaatsen vindt men soms tegen deze Fatoe kleine kampongs als vastgeplakt, terwijl ook de talrijke holen en scheuren tot verblijf strekken aan inboorlingen en a. h. w. natuurlijke vestingen vormen „uit welke de woeste bewoners der verschillende, meestal met elkander in vijandschap verkeerende landstreken, elkander belagen, en in wier ontoegankelijke krachten zij zich, bij het naderen des gevaars, met al hunne have terug trekken”. (Veth).

Zeer hoog zijn de bergen van Timor in het algemeen niet. De grootste hoogte zou een berg op Portugeesch gebied bereiken, nl. de Alas, in de nabijheid der ZO. kust, waarvan de hoogte (waarschijnlijk overdreven) op 3800 M. wordt aangegeven. Op Nederlandsch-Timor figureert als hoogste bekende top de Lakaan, de berg van Fialarang of van Ata-poe-poe 2000 (?) M. bereikende. Verder dienen vooral vermeld te worden: de Miomaffo, de Moetis en de Feti ten Z. van den vorige in het landschap Sonnebait, omstreeks 1500 M.; de Timaoe in het NW. van Amfoeang, ruim 1300 M., de Leoe in het ZW. des eilands, op de grenzen van Takaip en Manoebait, eveneens circa 1300 M. Ten N. van de baai van Koepang liggen de Bimanassi, de Pench-Peneh en de Kalali, circa 650 M.; nabij de Z. W. grenzen van Amfoeang de Kolabeli, de Bitimo en de Lelogama tusschen 1000 en 800 M. In Sonnebait dienen nog genoemd te worden de Biki Mela, de Noea-Taus, de Tennini, de Tai-IJoni, de Nefo, de Molloh, die allen, evenals de Fatoe Seinaan, de Noewa-Naidjaan, de Netem-Oelam, de Noenoun, de Foesi en de Fatoe-Leemoen, geen aanzienlijke hoogte bereiken.

Aangaande de vulkanen en vulkanische verschijnselen zijn wij nog zeer onvolledig ingelicht. Terwijl Valentijn in zijn „Oud- en Nieuw Oost-Indiën” van een rustenden vulkaan in het N. O. des eilands spreekt, zagen de overige oudere Hollandsche reizigers de vulkanische gesteenten geheel over het hoofd en verklaarden uitdrukkelijk, dat op Timor nergens vulkanen of ook maar sporen van vulkanische gesteenten voor-

1) J. S. G. Gramberg t. a. p., blz. 182,

kwamen. Ook Reinwardt was deze meening toegedaan, en eveneens heet het bij Wallace, dat op Timor geene werkzame vulkanen bestaan, maar dat de eigenlijke vulkanenrij ten N. er van loopt, over de O. W. reeks van Kleine-Soenda-eilanden. Terecht merkt Prof. Veth in eene noot der vertaling van diens werk op, dat wij over dit punt zeer gebrekkig onderricht zijn. In December 1856 toch had er in W. Timor eene eruptie plaats van den berg Iloen-Bano, waarvan de ligging niet vast staat, waarbij zelfs twee personen door de nedervallende gesteenten gedood werden; tevens had er in April 1857 in het Portugeesche gebied een uitbarsting plaats van den vulkaan Bibiluto. Nu is wel is waar ook de bewering van oudere natuurvorschers, als Arago en Hoff, dat Timor overal sporen van vulkanische werkzaamheid vertoont, ja zelfs zijne kusten gedeeltelijk uit ruwe lava-rotsen bestaan, sterk overdreven; doch van den anderen kant hebben vooral de onderzoekingen van Timoreesche gesteenten door de Heeren Martin en Wichmann de aanwezigheid van een menigte eruptiegesteenten, hoofdzakelijk serpentijnen en bazalten, aangetoond. Terwijl de serpentingesteenten (door Schneider als variëteiten van dioriet beschreven) als eene oudere plutonische vorming zijn te beschouwen, valt het optreden der bazalten en bazaltamandelgesteenten (door Schneider nog als öolithen beschouwd) waarschijnlijk samen met de laatste opheffing van het eiland en het begin van de vulkanische werkzaamheid, over wier tegenwoordig bestaan op Timor geen twijfel meer heerscht. Ja, langs de kusten komt zelfs eene bepaalde geologische vorming voor, die men alleen langs die van vulkanische eilanden aantreft. Eene nadere overweging verdient de opmerking van den Heer Beyrich, dat het Nederlandsche deel van Timor in eene lijn valt, die de vulkanische Z. groep der Banda-eilanden met de vulkanenrij der Kleine Soenda-eilanden, Flores, Soembawa, Lombok en Bali, verbindt.

Tot de vulkanische verschijnselen en producten dienen wij ook den aard- of bergolie te rekenen, die hier en daar op het eiland gevonden wordt, zooals, om maar eene enkele plaats te noemen, in de nabijheid van den Alas, waar men hem o. a. bezigt om de witte mieren te verdrijven; verder de zwavel, de petroleum en de „stinkende waterpoelen,” welke laatste men, volgens den Heer Francis, aan de Z. kust, nabij het dorp Babelota, kan waarnemen. Ook willen wij hier met een enkel woord op de zoogenaamde slijkvulkanen der naburige eilanden Poeloe Kambing, Samao en Rotti wijzen, waarvan de eerste wijd en zijd vermaard geworden zijn.

Aardbevingen, die echter volstrekt niet met de vulkanische werkingen

behoeven samen te hangen, hebben er op Timor nog al eens plaats en kunnen somtijds vrij hevig zijn. Men kan echter niet zeggen, dat zij veelvuldig voorkomen, en meestal beteekenen zij daarenboven niet veel. In Januari 1882 had er echter eene vrij hevige te Koepang plaats, die belangrijke schade aanrichtte.¹⁾ Doorgaans zouden de aardbevingen zich op dit eiland van het Z. O. naar het N. W. verplaatsen.²⁾

HOOFDSTUK IV.

Geognostische beschrijving.

De woorden van het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek, „de geologische gesteldheid van Timor is slechts op enkele punten wat nader onderzocht en daarom is elke poging om het eiland uit dit oogpunt in zijn geheel te schetsen aan velerlei gevaar van dwaling onderhevig” gelden ook heden nog in hunnen vollen omvang. Wel is waar zijn wij op geologisch gebied een geweldigen stap vooruit gegaan, in vergelijking met den tijd toen Prof. Veth zijn artikel schreef, doch een speciaal geologisch onderzoek in loco heeft na dien tijd nog altijd niet plaats gehad. Onze geheele kennis berust daarom nog steeds grootendeels op het onderzoek der van het eiland afkomstige gesteenten, dat voornamelijk op zoo voortreffelijke wijze door de Heeren Prof. Martin te Leiden en Prof. Wichmann te Utrecht geschied is. De eerste, die ons iets aangaande den geognostischen bouw van Timor mededeelde was de natuurvorscher Reinwardt³⁾, wiens reis in het jaar 1821 plaats had. Hij stelde zich echter tevreden met de mededeeling, dat het W. van Timor hoofdzakelijk uit kalkgesteenten is samengesteld, die eene bergreeks langs de kust vormen, waarachter zich een tweede hooger gebergte uitstrekt, dat waarschijnlijk uit bazalt is samengesteld, terwijl tusschen beide een meer secundair gebergte gelegen is. Daarop had in de jaren 1828—1836 de in zoo vele opzichten hoogst merkwaardige expeditie der Natuurkundige Commissie onder leiding van Dr. Samuel Muller op de Triton plaats. Ofschoon nu niet Timor, maar Nieuw-Guinea het eigenlijk terrein hunner werkzaamheid was, mocht zich toch ook dit eiland in een vrij langdurig bezoek der geleerden verheugen. Ja, een der laatste daden van de leden der Commissie was een tocht naar streken van het Timoreesche binnenland, nog nooit door een natuuronderzoeker betreden. Doch de

1) Kol. Verslag 1882.

2) Verh. Bat. Gen. dl. I. t. a. p. blz. 278.

3) Reinwardt t. a. p. blz. 355 en 356.

rampen, waarmee de expeditie van den beginne af op Timor had te worstelen gehad, namen zelfs ook na hun vertrek van het eiland nog geen einde. Daar zich bij de Commissie juist een geoloog van beroep bevond, de Heer Macklot, mocht men de schoonste resultaten van hare onderzoekingen verwachten; wij weten echter hoe deze geleerde op zoo rampzalige wijze op Java den dood vond, en met hem gingen al zijne dagboeken, kaarten en aantekeningen in de vlammen verloren. Gelukkig, dat althans zijne mineralogische verzameling behouden bleef, die ten slotte in het Leidsch museum terecht kwam. Reeds op Timor schijnt Macklot een catalogus der hier verzamelde specimina (ten getale van 167) aangelegd te hebben, en het is waarschijnlijk daarvan, dat zijn reisgenoot, Dr. S. Muller, gebruik maakte om eene geologische beschrijving van westelijk Timor te geven. Reeds de omstandigheid, dat deze geleerde zich daarbij op vreemd terrein bewoog, want de zoölogie en niet de geologie was zijn vak, doet ons vermoeden, dat deze beschrijving in vele opzichten te wenschen zal overlaten. Het ligt daarom voor de hand, dat de geognostische kaart van Timor, die de bekende geoloog en Borneo-reiziger, Dr. Schwaner, met behulp der gesteenten en van Mullers overzicht, daarna ontwierp ook aan vele fouten mank zou gaan. Om ons nu echter voorloopig tot Dr. S. Muller te bepalen ¹⁾, volgens hem dan zou de kern van het eiland uit grauwakke-gesteenten bestaan, en wel onderscheidt hij grauwakke-kalksteen, grauwakke-zandsteen en grauwakke-thonschiefer. De kalksteen speelt daarbij de hoofdrol en vormt de zoogenaamde Fatoe, terwijl de zandsteen zich ten Z. daarvan uitstrekt en de Neten samenstelt, de thonschiefer daarentegen slechts op enkele plaatsen aan de oppervlakte treedt en overigens afwisselende lagen tusschen de beide vorige grauwakke-vormingen heeft. Vulkanen komen er niet in voor, en het eenige eruptiefgesteente is een serpentijn, die aan den Z. voet van den berg Mieomaffo optreedt en waarin zich, in den vorm van aderen of snoeren, vezelen van asbest vertoonen. Voorwerpen uit de voorwereldlijke fauna treft men niet aan; alleen enkele onduidelijke plantenoverblijfselen zijn gevonden geworden. Deze kern nu is omringd door de andere formaties. Vooreerst zien wij op Schwaners kaart de grauwakkenlagen ingesloten door een smallen doch samenhangenden gordel van schelpenkalk, die zich langs de geheele N. zijde, westwaarts tot aan de Koepangbaai, uitstrekt en ook over een kleinen afstand langs de Z. zijde van den zandsteen voortloopt, om daarna aan de Z. afhel-

1) Zie Dr. S. Muller t. a. p.; Geognostische schets van Timor, blz. 301—310.

ling van de centraalketen te verdwijnen. Hieromheen ligt op de kaart een aanmerkelijk breedere gordel, de vorige vormingen geheel insluitende, eveneens kalksteen, doch tot de Juraformatie behorende, en wel tot de onderafdeeling, die den naam van witte-Jura of Malm draagt. Op enkele plaatsen gaat de kalksteen in mergel over en neemt hier en daar eene bruinroode kleur aan, wegens bijgemengd ijzer-oxijde. Ten slotte vinden wij nog twee vormingen aangegeven: krijt, echter slechts weinig verbreid, nl. ten O. van Koepang en aan de Z. kust van het landschap Amarassi, en aan de N. kust „een zich nog steeds vormend conglomeraat”, aan het strand van het landschap Ambenoe. Tot zoover Mullers schets.

De mededeelingen van Junghuhn zijn uiterst mager ¹⁾. In het kort kunnen wij ze aldus samenvatten: de door Macklot van Timor meegebrachte gesteenten bezitten niet genoeg petrefacten, om daaruit den ouderdom der formaties te kunnen bepalen; ook de onderzoekingen van den Heer Herklots, door hem (Junghuhn) zelf in het licht gegeven, kan hij niet vertrouwen. Overigens meent hij, dat het eiland in geologischen bouw met Java overeenstemt, de aanwezigheid van tertiaire lagen zeker, doch van oudere vormingen twijfelachtig is.

De eerste publicatie, die hierna over Timors bodemgesteldheid verscheen, was die in het Zeitschrift der deutschen geologischen Gesellschaft 1862 Bnd XIV, waarin de Heer Beyrich eene collectie gesteenten beschrijft door den arts Dr. Schneider verzameld en door den zoöloog von Martens, lid der Duitsche expeditie naar Japan, meegebracht naar Berlijn. Hieruit bleek reeds, dat er in de nabijheid van Koepang ontwijfelbaar zeker kolenkalklagen voorkomen.

Op dit voorloopig verslag volgde eene beschrijving van Dr. Schneider zelf. De door hem bijeengebrachte gesteenten waren alle uit den omtrek van Koepang afkomstig, zoodat zich dan ook zijne berichten noodzakelijkerwijze tot dit terrein moesten beperken. Volgens Muller vindt men hier alleen de Jura-formatie, doch Schneiders onderzoek leerde er verschillende vormingen kennen, waarvan hij den ouderdom uit de ingeslotene versteeningingen trachtte te bepalen. Volgens hem dan zoude men in de eerste plaats eene conglomeraat-achtige sedimentatie aantreffen, molasse, die zich langs de kust meer dan 12 paal ver in noordoostelijke richting laat vervolgen, nl. tot Maubakkie, waar eensklaps krijtrotsen oprijzen. Dit conglomeraat is samengesteld uit schelpen en koralen door mergelkalk onderling verbonden. De kleur varieert tusschen kalkwit en roestbruin.

1) F. Junghuhn t. a. p., blz. 9—12.

Terwijl het gesteente langs het strand wit gekleurd is en soms in een los poeder uiteen valt, vormt de verweerde massa op kleine plateaux of zachte berghellingen een donkerbruinen, vruchtbaren humus. Ook de ingesloten petrefacten zijn niet dezelfde, want, zegt Dr. Schneider „langs het strand vertoonen zich nog het meest levende soorten van *Fungia*, *Chama*, *Arca*, *Cardium*, *Deutalium*, *Tridacne*, stukken van *Madreporen* en *Milleporen*, en soms wordt het moeilijk te bepalen, wat aangespoelde schelpen, wat uitgespoelde petrefacten zijn. Meer binnenwaarts tot 100 à 300 vt. hoogte vond ik op de rots van Oifetto talrijke schelpen, voornamelijk bestaande uit *Tridacne*, *Arca diluviana*, *Conus*, *Hippopus* enz”. „Op den kant van Montassi ligt een ander conglomeraat, dat meer gelijkenis heeft met nagelfluhe” ¹⁾. Onder deze conglomeraatvorming zouden koraalkalksteenlagen voorkomen, door hem, evenals door Muller, tot de Juravorming gerekend en op talloze plaatsen door den mantel van Molasse heenbrekende. De hoogste rotsen en bergen van het eiland zijn uit dezen kalksteen opgebouwd. De vele spleten, scheuren en kloven, die de rotsen in alle richtingen doorgroeven, dringen soms tot op aanmerkelijke diepte door en vormen hier onderaardsche holen en kanalen. „Zulk een hol ligt in een rots onder het fort Concordia, de spleten geleiden het water naar de diepte en voeren het door onderaardsche kanalen naar zee, zoodat nog op eenigen afstand van het strand zoetwaterwellen in zee gevonden worden”. Schneider wil drie onderafdeelingen bij de Timoreesche Jura onderscheiden. Van de bovenste lagen heet het ²⁾: „de zelfstandigheid van den kalk is grofkorrelig met vele aderen en nesten van kalkspaat. Naar de diepte toe is de kalk meer gelijkmatig en neemt veel kiezelaaarde op, en tevens is hij hier rijker aan magnesia. Het bovenste deel dezer kalkmassa is rijk aan versteende koralen, voornamelijk met stervormige cellen, als: *Astraea*, *Meandrina*, *Astroïdes*, *Explanaria*, *Madrepora*, *Fungites*, *Cnemidium*, enz. Van schelpen: *Chama*, *Hippopus*, *Venus*, *Trochus*, kleine *Belemnieten* enz. Naar beneden nemen de koralen en schelpen in hoeveelheid snel af, in de benedenste lagen vindt men er nog maar enkele. Deze kalkformatie meen ik met den coral-rag van de Jura in Engeland en met de Witte-Jura van Duitschland te mogen overeenbrengen”. Op dezelfde wijze tracht hij de aanwezigheid van Dogger of Bruine-Jura, aan de bronnen der Kali-Mati, en van Liaszand of Zwarte-Jura, te Montassi en ook aan

1) Schneider, Nat. T. v. N. I. t. a. p. blz. 93.

2) Schneider, idem t. a. p. blz. 95.

den oorsprong der Kali-Mati, aan te wijzen. Van oudere gesteenten zou men nog Triaslagen aantreffen en wel in de eerste plaats de rood gekleurde keuperformatie, die zich, óf in den vorm van kleine geïsoleerde heuvelen, óf van ingesneden ravijnen, óf als steile bergwanden vertoont, en daarnaast bonten-zandsteen. „Naar beneden toe wordt de zandsteen kleiachtig, neemt eene grijze kleur aan, bevat witte glimmer en wordt daardoor schilferachtig. Zeer dunne lagen van dezen zandsteen wisselen met papierdunne lagen kool af; deze neemt in dikte toe en verschijnt eindelijk ter dikte van 3 vt. in de bergwand, als zeer kleiachtige, schilferende kool, vermengd met veel ijzerpyriet.”

Met hoeveel voorzichtigheid deze mededeelingen moeten geraadpleegd worden leert ons de daarna, in 1865, verschijnende bewerking derzelfde stof door den Heer Beyrich, tevens eene doorlopende, en alles behalve gunstige, kritiek van Schneiders publicatie. Vooreerst toont Beyrich aan, dat diens zoogenaamde conglomeraat van jong-tertiairen oorsprong niets anders is dan eene recente vorming; verder, dat zijn Jurakalk eveneens tot dezen zeer jongen zeekalk behoort, die opgevuld is met koralen en schelpen, waarschijnlijk eene koraalrifachtige vorming, welke het vroeger dieper in zee gelegen eiland omringt, en dus hetzelfde verschijnsel oplevert, dat men aan de kusten der meeste grootere en kleinere vulkanische eilanden (van Australië aantreft. Deze jonge koraalkalk heeft in de geheele W. helft van Timor de overhand en stelt ook de hoogste waterscheidende kammen samen. De twee oudere formaties, die Schneider in de nabijheid van Koepang aantoonst, heeft hij in verkeerde volgorde geplaatst, daar de oudste palaeozoische laag door hem voor de jongste gehouden wordt. De door hem als Trias beschreven formatie houdt hij voor keuperlagen en rekent verder tot deze triasvormingen een trochitenkalk, door hem op een eilandje in de Kali-Más gevonden, en die verder over het geheele eiland zoude voorkomen. Maar „hoe frappant het uiterlijk van den trochitenkalk ook is,” zegt Beyrich, „en de daarin gevonden crinoidensteelen ook aan den trochitenkalk van de Deutsche schelpenkalkformatie herinneren, mag men toch niet alleen op grond daarvan de vorming als tot de Trias behorende vaststellen.” Onder de genoemde gesteenten ligt een groene zandsteen, die afwisselt met bruinen mergel, en nog lager zwarte schieferletten. Daaronder volgen achtereenvolgens mergelschiefer en kalkschiefer. De petrefacten bewijzen, dat deze lagen tot de palaeozoische periode te rekenen zijn. Ook vermoedt Beyrich, dat Dr. Mullers grauwakke-vormingen, door nog te vinden organische overblijfsels, werkelijk zullen blijken tot deze groep

te behooren, zoodat Timor hierin zoude overeenstemmen met Nieuw-Holland en Indië, waar ook de grondslag der steenkool door grauwakkelagen aangegeven wordt. De kern van het geheel eindelijk zou dan door een kristallijn schiefergesteente gevormd worden. Deze laatste bewering van Beyrich steunt op hem verstrekte inlichtingen door den Heer Kloos, die stukken der collectie Macklot te Leiden onderzocht had, alsmede uit de verzamelingen van den Heer Martens, waaruit de aanwezigheid van kristallijne schiefers in de meer Oostelijke streken is op te maken, daar volgens deze collecties de hoogten nabij Dilly uit glimmerschiefer, doortrokken van kwartsgangen, bestaan. Nog verdienen met een enkel woord de diorieten en öolithen van Schneider vermelding, volgens Beyrich bazalt- en bazaltamandelgesteenten en serpentijnen.

Vatten wij nu het voorafgaande in korte woorden te zamen dan krijgen wij als resultaat van Beyrichs onderzoekingen: dat het bestaan van eene kolenkalkformatie bewezen en van grauwakke- en triaslagen waarschijnlijk is. Of ook tertiaire vormingen op het eiland voorkomen is niet met zekerheid te zeggen. Bij prof. Martin heet het: „diese Beyrischen Resultate bezeichnen überhaupt den jetzigen Standpunkt unserer Kenntniss von der Geologie Timors.”¹⁾ Wel is waar verschenen na het jaar 1865 nog eenige publicaties, waarin ook de geologische gesteldheid van Timor besproken wordt, zoo in de eerste plaats in 1876 weer eene beschrijving van Dr. Schneider²⁾; doch het oordeel dat de Heer Martin daarover velt, n. l. dat deze verhandeling, daar zij „trotz Beyrich einen Theil der früher begangenen Irrthümer ohne Gegenbeweise gegen die Darstellungen jenes Gelehrten wiederholt, keinen Anspruch auf Glaubwürdigkeit erheben kann, da bei so elementaren Fehlern, wie sie Schneider nachweislich begangen hat, jede Kritik schweigen muss”,³⁾ dit oordeel toont voldoende, hoe weinig waarde men aan dit werk hechten moet.

Ook Prof. Studer vertelt ons in zijn artikel het een en ander over Timors geognostischen bouw. Volgens zijne meening⁴⁾ wijst reeds de gedaante der bergmassa's op sedimentaire gesteenten, en wel bestaan deze in het Z. W. uit afwisselende lagen kalk en zandsteen, die meestal in „parallelen Gewölben aufgeworfen sind.” Deze gesteenten schijnen zich,

1) Martin, Beiträge etc. t. a. p. blz. 4.

2) Jahrb. der kais. kön. geolog. Reichsanstalt, 1876 Bnd. 26: Geolog. Uebers. über den Holl.-Ostind. Arch. blz. 113—134.

3) K. Martin. Tertiärschichten auf Java, Allg. Theil, blz. 42. Aanmerking.

4) Th. Studer t. a. p. blz. 232.

naar hij meent, door het geheele eiland uit te strekken, want men treft ze ook in het N. W., bij Atapoepoe tot in de streek van Dilly, in dezelfde ligging aan. Overigens steunt zijne beschrijving grootendeels op Beyrich en zegt hij, dat deze zandsteen en kalken tot de kolenformatie behooren, wier fauna van het N. Europa's tot op deze breedte dezelfde was, terwijl het eiland door deze kolenformatie met de eilanden Borneo en Celebes verbonden wordt. In hoe verre deze meening juist is zullen wij aanstonds zien. Verder heet het bij Studer: „over dezen kolenkalk en zandsteen ligt een mantel, op vele plaatsen echter door erosie verdwenen, van rooden kalk, die in menigte de overblijfselen van fossiele crinoden bevat; deze, overeenkomende met dien van den *Encrinus liliiformis*, benevens een ammoniet, bewijzen, dat deze kalk tot de triasformatie behoort, die zich als nieuwe sedimentatie na langen rusttijd op den kolenkalksteen gevormd heeft. Deze sedimentaire lagen zijn nu door verschillende op elkander volgende erupties in hunne ligging gewijzigd en veranderd geworden. Op vele plaatsen zijn gangen van groensteen, dioriet, porfyr binnengedrongen en hebben het aangrenzende gesteente in kristallijne schiefers veranderd.” De jonge koraalkalk, welks organische overblijfselen tot de nog in deze streek voorkomende fauna behooren, stelt het geheel zuidoostelijk schiereiland aan de bocht van Koepang samen, waar hij zich tot 460 M. verheft, binnenwaarts strekt hij zich tot ver in Sonnebait uit en komt meer noordwaarts, volgens Tonker, tot in het Portugeesche gebied voor. Tot dezelfde geologische periode zijn ook de hooge serpentijnrotsen aan de kust van Atapoepoe te rekenen.

In den jongsten tijd is onze kennis van de geologie van Timor aanmerkelijk uitgebreid geworden door de voortreffelijke bijdragen van de Heeren Martin en Wichmann, steunende op de tot dusver braakgelegen hebbende schatten van het Rijksmuseum te Leiden. Onder de verschillende publicaties van hunne hand ¹⁾ zijn de stukken in de *Sammlungen des Geolo-*

1) *Sammlungen etc.* Serie I. n° 1, n° 3 en n° 9.

Jaarb. v. h. Mijnwezen 1882 dl. I. Die versteinerungsführenden Sedimente Timors, von K. Martin, blz. 71—187.

Jaarb. v. h. Mijnwezen 1882 dl. II. Gesteine von Timor, von A. Wichmann, blz. 181—253.

Jaarb. v. h. Mijnwezen 1883 dl. II. Palaeontologische Ergebnisse von Tiefbohrungen auf Java, nebst Beschreibung von Organismen aus oberflächlichen Schichten von Java und Timor, von K. Martin, blz. 371.

gischen Reichsmuseums wel als de belangrijkste te beschouwen. Prof. Martin stelt zich hoofdzakelijk de beantwoording van deze drie vragen ten doel: 1°. Is de geologische kaart van Timor, die Muller publiceerde en die ook Beyrich zonder eenig bedenken tot grondslag van zekere beschouwingen nog meende te mogen aannemen, volgens de verzamelde gesteenten gerechtvaardigd? 2°. Kan het bestaan van andere formaties dan die van den kolenkalk op Timor aangetoond worden? 3°. Bevat het te Leiden voorradige materiaal nog petrefacten, die tot dusver nog niet op Timor bekend waren? De eerste vraag is met behulp van de collectie en catalogussen van Macklot gemakkelijk te beantwoorden. Die kaart dan heeft weinig wetenschappelijke waarde, daar de bepalingen van den ouderdom der gesteenten door Macklot, gepubliceerd door Muller, onjuist zijn. Daarenboven hebben zij „die verschiedenartigsten Gesteine als gleichwerthig angesehen und anderseits aequivalente Schichten in verschiedene Formationen eingereiht” ¹⁾. Het gevolg daarvan is natuurlijk, dat de grondslag voor de kaart zwak wordt; maar ook verdient de wijze, waarop de geologische schetskaart samengesteld werd, geen vertrouwen. Dat de heer Schwaner zelf aan de kaart geen groote waarde hechte, kan reeds uit het artikel van Prof. Veth blijken, waarin deze eene ongedrukte getuigenis van den Heer Schwaner mededeelt, waarvan wij hier het slot willen inlasschen: „Ieder geoloog”, schrijft hij, „zal met mij moeten bekennen, dat een zoo oppervlakkig werk slechts van geringe waarde kan zijn. Men weet hoe moeilijk het is naar het bloote uitzicht van een steen, zonder kennis van zijn voorkomen in de natuur en zijne verhouding tot andere rotssoorten, zonder in de mogelijkheid te zijn de alleen tot zekerheid leidende petrefacten te raadplegen, de formatie te bepalen, van welke hij afkomstig is. Al deze noodzakelijke vereischten om tot zekerheid te komen, hebben bij dezen arbeid ontbroken.” Het eenige middel om ons een oordeel over de verbreiding van de afzonderlijke vormen te verschaffen leveren dus slechts de vindplaatsen der gesteenten op, zooals deze in de catalogussen dier specimen vermeld worden, waarbij dan nog het ongunstige feit optreedt, dat de vijf catalogussen van Macklot, die in ons bezit gekomen zijn, niet alle vijf onderling overeenstemmen.

Jaarb. v. h. Mijnwezen 1884 dl. I. Vervolg van het vorige artikel, blz. 77.

Jaarb. v. h. Mijnwezen 1884 dl. II. Vervolg van het artikel in dl. II. van den jaarg. 1882, blz. 231—284.

1) Sammlungen, Beiträge t. a. p. blz. 56.

Wat het tweede punt betreft, dienen wij eerst op de kolenkalk te letten. Hierbij zijn drie op elkander volgende vormingen te onderscheiden: grauwe, roode en bruine kolenkalk. De eerstgenoemde is het oudst en schijnt ook volgens Martin op een kristallijn oergesteente te rusten, dat zich als een roodbruine kalk zonder versteeningen voordoet, en eene in het oogvallende overeenstemming met het gesteente heeft, dat op Java met kristallijne schiefers afwisselt. Deze grauwe kolenkalk vond Schneider alleen in de buurt van Koepang. Hij trof hem aan „im Norden von Timor-Koepang im Berge Zabeno und zieht nach Südosten bis Ayer-Soya hin” ¹⁾. Doch volgens Martin verliest deze omschrijving weer hare waarde, aangezien hij hierbij steenkool- en tertiaire vormingen met elkander verward heeft. Beyrich beschrijft dit gesteente als eene „graue Kalk-massa, welche durch Aufnahme von glaukonitischen Beimengungen und von Quarzkörnern in einen grünlichen, mehr oder minder sandigen Mergel verläuft”. De roode kolenkalk — bij Muller „schelpenkalk” geheeten — schijnt op Timor eene groote verbreiding te bezitten en vormt hoofdzakelijk lange rijen afgeronde heuvels en lage bergen. In het landschap Amarassi ligt hij in den vorm van groote blokken in de Soengei Bianak. Volgens Schneider zoude dit gesteente zelfs een eiland in de Kali Mati vormen. De bruine kolenkalk eindelijk, die alleen in het W. van het landschap Amarassi aangetroffen is, en wel als rolsteen in de rivier Oisain, is misschien slechts eene locale varieteit van de roode. Belangrijk is de vergelijking, die Prof. Martin maakt tusschen den kolenkalksteen van Timor en dien van elders. Met de kolenkalk van Sumatra vertoont hij weinig overeenstemming; wat de fauna betreft hebben zij slechts de petrefacten *Spirigera protea* en misschien *Streptorhynchus crenistria*, alsook *Poteriocrinus spec (?)* gemeen, dus niet meer dan 1—3 soorten. Grooter is de verwantschap met de fauna uit den kolenkalk van Voor-Indië, waarin de volgende, met de Timoreesche identieke soorten aangewezen zijn: *Spirigera Royssi*, *Spir. protea (?)*, *Spirifer lineatus*, *Spirifer cristatus*, *Streptorhynchus crenistria*, *Streptorhynchus pectiniformis (?)*, *Productus semireticulatus*, dus 5—7 soorten. Met die van Nieuw-Zuid-Wales hebben de Timoreesche lagen gemeen: *Spirifer glaber*, *Spirifer lineatus*, *Spirifer tasmanianus (?)*, *Spirifer cristatus*, *Streptorhynchus crenistria*, *Productus semireticulus*, *Productus punctatus (?)*, dus ook 5—7 soorten. Daarentegen is het een in het oogvallend verschijnsel, dat de kolenkalk op Timor ruim de helft der soorten met die van Europa ge-

1) Schneider, Jahrbuch t. a. p., blz. 123.

meen heeft, nl. 12 van de 23, zoodat „die Verwandtschaft mit der Fauna des europäischen Kohlenkalkes weit grösser ist als mit derjenigen sämtlicher benachbarter Länder, aus denen bis jetzt entsprechende Schichten bekannt sind!“¹⁾ Hiermee stemt goed overeen, dat van de soorten van het Australische continent niet eens één derde in Europa wordt aangetroffen, nl. van de 259 soorten aldaar beschreven vindt men slechts 81, en daaronder nog 8 wier bepaling onzeker is, in de kolenkalklagen van ons werelddeel terug. De lagen op Timor vertoonen dus een inniger samenhang met die van Europa, dan de Australische. Als oorzaak van de geringe overeenstemming tusschen Timor en N. Z. Wales geldt misschien, dat de lagen van beide landen niet nauwkeurig met elkander overeenstemmen.

Op den steenkoolkalk zouden Mesozoische en wel triasvormingen moeten volgen, doch de aanwezigheid van deze is weer twijfelachtig geworden, door de omstandigheid, dat de roode trochitenkalk niet tot de Trias-, maar tot de Carbonformatie moet gerekend worden; want de drie daarin gevonden petrefacten, waarop Beyrichs veronderstelling rust, zijnde *Ammonites negaphyllus*, *Atomodesma exarata* en *Atomodesma mytiloides*, zijn uit lagen afkomstig, die door dezelfde roode kleur gekenmerkt worden. Bij de ammoniten merkt Beyrich nog uitdrukkelijk op, dat zij uit vasten, rooden kalksteen bestaan, waarin nog verstrooide Crinoiden-overblijfsels zichtbaar zijn. Daarbij kan volgens het tegenwoordig standpunt der wetenschap, nadat uit de steenkoolvorming echte ammoniten bekend zijn geworden, de ammon. *megaphyllus* niet meer op de groote bewijskracht aanspraak maken, welke Beyrich nog in 1865 daaraan kon toekennen. De *Atomodesmen* echter kunnen moeielijk den mesozoischen ouderdom der betreffende lagen bewijzen. Toch weet Martin aan een gesteente der collectie van Macklot geen anderen naam dan „mesozoisch“ te geven. Het ontbreken van foraminiferen en radiolariën, die zoo algemeen in de tertiaire gesteenten van Timor voorkomen, verbonden met talrijke trochiten en brachiopoden, dwingen tot eene afscheiding van de tertiaire lagen, terwijl van den anderen kant met de palaeozoische gesteenten geen verband bestaat, en ook de petrographische samenstelling tegen zulk een hoogen ouderdom zou pleiten. „Jedenfalls repräsentirt das genannte Handstück eine von den übrigen scharf geschiedene Formation!“

Over den ouderdom der tertiaire gesteenten bestaat er verschil van

1) Martin, Beiträge t. a. p., blz. 50.

meening tusschen de Heeren Martin en Verbeek. De eerste meent, dat de verschillende grijs en wit gekleurde gesteenten, die zich door hun palaeontologisch karakter zeer nauw aansluiten aan die, welke hij op Java als oud-mioceen beschreven heeft ¹⁾, tot de mioceenvorming gebracht moeten worden, en wel wil hij ze ook hier oud-mioceen noemen. Volgens Verbeek ²⁾ daarentegen zijn het waarschijnlijk eoceen-lagen. Dit is echter zeker, dat de tertiaire vormingen nog eene veel grootere verbreiding bezitten, dan de kolenkalk, zoodat zij de hoofdrol gespeeld hebben bij de samenstelling des eilands. Niet slechts, dat er de hoogste toppen van meer dan 1800 M. hoogte uit gevormd zijn, maar de lagen uit dat tijdvak vormen ook een breeden gordel, die zich tot ver in het binnenland uitstrekt en de oudere vormingen geheel insluit. Tusschen de tertiairgesteenten in ligt een breede strook jonge eruptiefgesteenten, die ongeveer evenwijdig met de Z. O. kust loopt en zich zelfs tot op het eiland Samauw voortzet. Martin gelooft, dat de eruptie dezer tertiaire gesteenten vóór of tijdens de vorming der oud-mioceene lagen heeft plaats gehad.

Tot de quaternaire formatie kunnen wij behalve het „zich nog steeds vormend conglomeraat”, eene recente vorming rekenen, die men hier en daar langs de boorden der rivieren vindt, waar deze door breedere valleien stroomen, vooral in het Fialarangsche. Zij doet zich voor als kleine ophooping van zeer jongen oorsprong, welke hun aanzijn te danken hebben aan de ontbinding van de groote rotsen. Deze vorming bestaat uit een fijn schilferig thon van grijsblauwe, soms door vermenging met ijzer-oxijde van donker roodbruine, kleur.

Indien wij naar aanleiding onzer geognostische beschrijving de samenstelling van Timors bodem schematisch willen voorstellen kan dit gevoeglijk aldus geschieden:

TIJDVAKKEN.	FORMATIES OF PERIODEN.	
I. Anthropozoisch tijdvak.	Quartaire formatie.	alluvium. diluvium.
II. Känozoisch ”	Tertiaire ”	mioceen of eoceen.
III. Mesozoisch ” Eruptiefgesteenten	Secundaire ” Vulkanische	trias? bazalt.
IV. Paläozoisch ”	Primaire ”	steenkoolkalk { bruine roode grauwe
V. Prozoisch ” Eruptiefgesteenten.	Primitief ” Plutonische	
		kristallijne schiefers. serpentijn.

1) K. Martin, Tertiärschichten auf Java. Allg. Theil., blz. 33.

2) R. D. M. Verbeek t. a. p., blz. 9.

Wij kunnen van de geologische beschouwing van Timor niet afstappen, zonder een blik te werpen op de hypothese over het ontstaan van het eiland, zooals die door Wallace is opgesteld geworden. Volgens deze hypothese dan ¹⁾, die vooral door Prof. Studer nader besproken is, zou, zooals wij reeds in Hoofdst. I zagen, Timor oorspronkelijk noch met Azië, noch met Australië zijn verbonden geweest, maar geheel vrij van den bodem des oceaans zijn omhoog gerezen. De bewijzen daarvoor zoekt Wallace vooral op het gebied der zoölogie. Hij wijst er op, dat de dieren, bepaaldelijk de vogelsoorten van het eiland, zoowel aan die van Java als aan die van Nieuw-Holland verwant zijn, maar toch geheel van die van beiden weer verschillen. Daaruit besluit hij, dat Timor zijne dierlijke bewoners zoowel uit het W. als uit het O. heeft ontvangen; maar toch, noch met het Aziatisch, noch met het Australisch deel van Insulinde in rechtstreeksche verbinding gestaan heeft. De afwezigheid van Australische zoogdieren en het bestaan eener onpeilbare diepte tusschen Timors Z. kust en de bank langs Nieuw-Hollands N. kust spreken reeds tegen eene geheele verbinding met dit laatste werelddeel. Wij moeten ons dus denken, dat het bevolken van Timor, evenals bij zoovele oceanische eilanden, heeft plaats gehad door verhuizingen van vliegende dieren over smalle zeestraten en door het aanspoelen van zaad, drijfhout en soortgelijke dingen. Dit laatste werd door de met de moessons afwisselende zeestroomen uit het W. en O. in hooge mate begunstigd. De omstandigheid, dat er nu ongeveer evenveel Indische als Australische vogelsoorten voorkomen, doch de Indische vogels grootendeels tot *dezelfde* soorten behooren als die, welke men op Java en andere eilanden in de westelijke helft van den Archipel vindt, van de Australische daarentegen meestal slechts *verwante* — en dus verouderde — soorten aangetroffen worden, wijst er op, dat de oudste immigranten uit het O. kwamen, want, zooals bekend, wordt er een lange tijdruimte vereischt, om de soort te wijzigen. Wallace meent daarom, dat er eens een breede zee-arm tusschen Timor en Java's O. kust golfde, waarin geene eilanden gelegen waren, terwijl de scheidende straat tusschen Timor en Australië betrekkelijk smal was. Terwijl nu de N. kust van dit continent langzaam verzonk, werden Bali en Lombok — kleine en tevens sterk vulkanische eilanden — door onderaardsche krachten omhoog geheven, waarna ook de representanten der Indische fauna naar het eiland konden oversteken.

1) Wallace-Veth. Insulinde I, hoofdstuk XIV, blz. 355—370.

De geologische bouw van Timor bewijst, dat het inderdaad aan verschillende opheffingen is blootgesteld geweest. Terwijl toch Beyrich meent, dat met het intreden der laatste rijzing de vulkanische werkzaamheid een aanvang nam ¹⁾, wijst Studer er op, dat men de aanmerkelijke opheffing, waaraan de gesteenten van Timor zijn onderhevig geweest, oostwaarts kan vervolgen over de Molukken, den Nieuw-Britannischen-archipel tot in den Grooten Oceaan, waar de Tonga-groep en talrijke eilanden en riffen er hun ontstaan aan te danken hebben. Ook zegt hij ²⁾: „Viel-licht stehen mit dieser Hebung die neueren vulkanischen Bildungen im Zusammenhang, die hier und da in Timor auftreten, so Basalt am Koinino bei Kupang, Trachyte bei Atapupo, endlich ein Vulkan, der Bibiluto, im Portugiesischen Timor, welcher noch im Jahre 1638 mit einem Ausbruch seine Thätigkeit bewies” ³⁾. Een groot deel van het eiland was, zooals uit den geologischen bouw kan opgemaakt worden, sedert zeer langen tijd (sedert de Triasperiode) niet meer onder water geweest, toen een tijdperk aanbrak, waarin de oppervlakte meer dan 400 M. onder het tegenwoordig zeeniveau kwam te liggen zooals de honderden meters dikke koraalmassa's bewijzen, waarin vertegenwoordigers van thans nog levende schelpdieren en koralen voorkomen, die het gebergte van Timor omzoomen en tot diep in het hart des eilands doordringen. Gramberg ⁴⁾ zag zelfs op den rechteroever der Soengei-Loyau op $\pm$ 600 M. hoogte tusschen sedimentlagen eene soort van verkwartste polyp, blijkbaar een zoetwaterproduct. Ook droeg volgens hem het terrein hier „sporen van eene sterke opheffing van het Z. W. naar het N. O.” In die periode dan, dat Timors oppervlakte zooveel lager lag, stonden enkele deelen des eilands geheel op zich zelf, zooals het oostelijk schiereiland van Koepang, dat slechts een smal, door water ingesloten, rif vormde, en eveneens misschien een deel der N. W. kust. Ook Studer meent, dat toenmaals de Kleine-Soenda-eilanden nog niet bestonden, zoodat N. Holland het dichtstbijzijnde land was, dat, „volgens eene zich aan zijne N. kust uitstreckende ondiepe bank, die zich aan de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea aansluit en de Z. kust van Timor tot 20 mijl nadert, toen misschien met N. Guinea nog één continent vormde”. Daarna werden door vulkanische krachten de Kleine-Soenda-eilanden tot boven den zee-spiegel opgeheven, Timor verkreeg ongeveer zijne tegenwoordige gedaante,

1) Beyrich t. a. p., blz. 95.

2) Studer t. a. p., blz. 233.

3) Vergelijk blz. 53 waar van den Bibiluto eene uitbarsting in 1857 vermeld is.

4) Gramberg t. a. p., blz. 190.

en terwijl de afzonderlijke deelen van het eiland tot één geheel vereenigd werden, daalde Australië's N. kust langzaam zeewaarts. „Tusschen de ophefingslijn, die men zuidwaarts tot het eiland Dana, een opgeheven atol op 11° Z.B. kan vervolgen, en Australië ligt eene meer dan 2000 vm. diepe zee; aan de W. kust van N. Guinea, in de Mac. Cluregolf en bij Salwatty kan men echter sporen eener daling nog duidelijk aanwijzen. En zoo schijnen de geologische feiten de hypothese van Wallace te bevestigen”.

HOOFDSTUK V.

Het Klimaat.

Wat de klimatologische gesteldheid betreft, schijnt dit eiland eene gemiddelde plaats tusschen Indië en Australië in te nemen. Wel vinden wij er de regelmatige afwisseling der moessons, de W. moesson nl. waait van half November tot half April, de O. moesson dus in in de andere helft des jaars; doch de tegenstelling tusschen beide is hier veel scherper uitgedrukt dan op een der westelijke eilanden, en het karakter van dorheid en kaalheid is, als gevolg daarvan, aan het eiland niet wel te ontzeggen. Zijn de benamingen droge (O.)- en natte (W.)moesson in de overige deelen van den Archipel slechts als van relatieve waarde te beschouwen, hier hebben zij volkomen recht van bestaan. In den O. moesson toch gebeurt het maar al te dikwijls, dat er maanden lang geen drop-pel regen valt, en al zegt Dr. S. Muller op eene plaats zijner reisbeschrijving, dat in dit seizoen „de regens matig zijn,” de berichten der overige bezoekers van Timor, en vooral ook de koloniale regeeringsverslagen, welke soms jaren achtereen als een der hoofdoorzaken van mislukten of slechten oogst de langdurige droogte opgeven, leeren ons, dat die „matige regens” dan toch wel eene zeer zeldzaam voorkomende weldaad zijn. In den W. moesson daarentegen komen de regens, vooral als zij, zooals vaak gebeurt, van hevige stormen vergezeld gaan, wel eens met al te veel geweld neder, zoodat ook daardoor aan de plantenwereld aanmerkelijke schade kan toegebracht worden. Zoo toch was een in Maart 1882 gewoed hebbende storm, in verband met gebrek aan ploegvee, oorzaak, dat de rijstooft, zoowel op Timor als op Rotti en Savoe, zeer schraal uitviel en er in den loop van dat jaar zelfs ernstige vrees voor gebrek ontstond.¹⁾ De oorzaak van de groote droogte gedurende het heerschen van den O. moesson is uitsluitend in den gerin-

1) Koloniaal Verslag 1883.

gen afstand van het continent Australië te zoeken, zoodat de schrale, heete winden rechtstreeks van daar naar het eiland kunnen oversteken, zooals dit reeds kapt. Janssen ¹⁾ en nog nader Wallace, in zijn bekend werk, uiteengezet heeft. Op die eilanden, welke verder van N. Holland verwijderd liggen, zoodat de wind, verplicht zijnde over een breeder zeevlak te strijken, meer vocht kan opnemen, oefent diezelfde O. moesson een geheel anderen — gunstigeren — invloed uit, zooals b. v. op Timor-Laoet of de Kei-eilanden. Op Timor daarentegen verschroeit, ja doodt hij de plantenwereld en geeft aan het eiland een geheel ander uiterlijk, dan het in de tegenovergestelde helft des jaars vertoont. Gedurende het waaien van den O. moesson herinnert menige streek eerder aan eene woestijn dan aan een tropisch eiland; vooral langs de kusten vertoont de heet geblakerde grond eene akelige woestheid. Het stijve, scherpe gras is dor en rood, zelfs het onkruid is tegen de langdurige hitte en droogte niet bestand; het vee moet zich maanden lang zonder gras behelpen of wordt naar gunstiger gelegen valleien in het binnenland vervoerd. De rivieren, die in het natte seizoen als sterk bruisende en schuimende, troebele bergstroomen in razende vaart naar beneden storten, groote watermassa's naar zee voeren en op hun onstuimigen loop groote rotsblokken van het gebergte mee omlaag slepen, zijn thans of geheel uitgedroogd, of tot onbeduidende watersprankjes ingekrompen, die met moeite naar het strand voortsukkelen en elk oogenblik in twijfel schijnen te staan, of zij hun geringen voorraad naar zee zullen brengen, dan wel tot stilstand zullen komen, om vervolgens geheel te verdwijnen of hoogstens in een modderpoel over te gaan. De wanden der rotsen zijn schier geheel van groen ontbloomd en kaatsen den overvloed van licht, dien de smettelooze hemel uitstraalt, zoo vinzig terug, dat de oogen er pijnlijk door worden aangedaan. De boomen verliezen hunnen bladerendos, de Eucalyptenboschjes staan met hunne witte stammen en van bladeren beroofde takken a. h. w. naakt en herinneren wel eenigszins aan een winterlandschap. Voor het geheele plantenrijk treedt een tijdperk van rust en stilstand in, en dat enkele boomen of heesters hun frisch gebladerte behouden en enkele hooge rotsen nog met altijd groene boomen prikken, doet het beeld der volslagen dorheid en onvruchtbaarheid slechts des te scherper uitkomen. Wat wonder, zoo de reiziger, die het eiland in dit seizoen betreedt, vooral zoo hij eerst een bezoek aan Java gebracht heeft met zijn overdaad van

1) Janssen: Meteorologische Waarnemingen in Nederlandsch-Indië blz. 6.

groen, zijne lachende sawahs en majestueuze oerwouden, op het gezicht der kust met hare verschroeide heuvels, opeengestapelde steenblokken of verblindend witte kalkrotsen, hier geenszins het beeld zijner fantaisie, van een tropisch paradijs, in vervulling ziet komen, en later allicht geneigd is een te ongunstig gekleurd beeld van Timors schraalheid en armoede te leveren. Des te eerder zal hij zich hiertoe laten verleiden, indien hij, zooals met vele Timor-reizigers inderdaad het geval geweest is, te Koepang aan wal stapt en later niet in de gelegenheid komt, dieper in het binnenland door te dringen. De omstreken der hoofdplaats vertoonen ook zelfs in het goede jaargetijde een chaos van naakte rotsklompen, begroeid met eenig kreupelhout, en schier nergens een hoogen, lommerijken boom; men kan zich dus gemakkelijk voorstellen, hoe het er na eene aanhoudende droogte van eenige maanden moet uitzien. — Ofschoon nu wel het geheele eiland onder het langdurig gebrek aan regen lijdt, zijn er toch sommige streken, hoofdzakelijk valleien in het gebergte, die permanent water bezitten, welke op de voorafgaande schildering eene aangename uitzondering vormen. Ook is eene der hoofdoorzaken van de aanwezigheid dezer gunstiger bedeelde streken en het voorkomen van groene, welig tierende boomen en struiken op enkele plaatsen, in den zwaren dauw te zoeken, die er dikwijls valt en het plantenrijk des nachts eenigermate voor de felle hitte van den dag schadeloos tracht te stellen. Daardoor wordt het begrijpelijk, als wij bij Dr. S. Muller lezen, dat in de maand Augustus en na eene droogte van twee maanden, in de nabijheid der rots Fatoe Wati in het landschap Amarassi „het gras nog met eene frissche groene kleur prijkte, en in de valleien zich allereigen hoogstammige, in dichte groepen tot bosschen vereenigde boomen verhieven.” Het is zeer natuurlijk bij zulk eene gesteldheid, dat de inlander met smachtend verlangen de eerste regenbui in November te gemoet ziet. Dagelijks slaat hij angstig den hemel gade; de eerste donkere wolken worden door hem aangebeden en de eerste verfrisschende regendroppels met muziek en dans begroet. Doch hoe vaak schijnen niet de door den opgestoken W. wind herwaarts gedreven en met water bezwangerde wolken met de ongelukkige eilanders te spotten, als zij over het eiland heen drijven, zonder aan den smachtenden bodem, die ten gevolge van de droogte door talloze scheuren doorgroefd is, een enkelen waterdruppel te schenken! Tegen het midden van November hebben echter de W. winden voor goed de overhand op den steeds flauwer wordenden O. Moesson verkregen, en daarmede breekt de vurig gewenschte regentijd aan.

Verrassend is de omwenteling, welke nu in enkele dagen als door eene tooverhand in het geheele leven van plant en dier wordt teweeggebracht. Na slechts weinige dagen is een heerlijk, donkergroen grastapijt over den bodem uitgestrekt, verspreiden duizenden bloemen hunne geur en kleur, en zijn weldra de velden met rijpe vruchten, de rotsen met geurige kruiden bedekt, zoodat het eiland ten eenenmale van voorkomen is veranderd. De grond geeft thans blijken van zijnen rijkdom en zijne groei-kracht, die slechts door de brandende stralen der zon teruggehouden werd, thans echter schier wonderen verricht, om het verzuimde in te halen „en de bodem is des te milder naarmate hij zijne gunsten langer geweigerd heeft.” Reeds in Januari staat de djagoeng in vollen bloei, en van Februari tot Maart wordt de vrucht achtereenvolgens geoogst. Ook voor de dieren is eene nieuwe schepping aangebroken; vele insecten worden in een' nacht geboren, om aan het groene feest deel te nemen; de lucht krioelt van vogels, die op de nieuwgeboren insecten jacht maken of op de vruchten azen, welke de regen heeft voortgebracht. Vooral bij hem, die na langen tijd op zee rondgezwalkt of een tocht door Australië's dorre binnenlanden gedaan te hebben, in dit seizoen het eiland bezoekt, moet het een zeer gunstigen indruk achterlaten, zoodat hij wellicht van Timors pracht en heerlijkheid een beeld zal ophangen geheel tegenovergesteld aan, doch even overdreven als, dat van de reizigers, die Timor in het drooge jaargetijde zagen. De lucht, maandenlang helder en wolkenloos, is gedurende het heerschen van den W. moesson somber en betrokken, terwijl de veelvuldige zware regens met hevige stormvlagen gepaard gaan.

Wat de temperatuur van Timor betreft, deze wordt in het algemeen als zeer hoog opgegeven en kan, volgens prof. Veth, in het middaguur te Koepang tot 125° F. ($\pm 51\frac{1}{2}^{\circ}$ C.) in de zon en $94-96^{\circ}$ F. (35° C.) in de schaduw stijgen. Dr. Muller geeft als gemiddelde temperatuursgang te Koepang:

in den drogen tijd: 's morgens vroeg $24,5^{\circ}$ C. — om 12 uur $32^{\circ}-33^{\circ}$ en soms 35° — bij zonsondergang $\pm 30^{\circ}$ C.;

in den natten tijd (Jan.) 's morgens vroeg $22,5^{\circ}$ C. — om 12 uur 31° — bij zonsondergang $\pm 27^{\circ}$ C.

Hiermede stemt goed overeen eene opgave der temperatuur gedurende eenige achtereenvolgende dagen te Koepang, ontleend aan het Nat. T. v. Ned.-Indië 1874:

om 6 uur voormidd.	om 12 uur	om 6 uur namidd.
27 October — F.	90° F.	— F.

om 6 uur voormidd.	om 12 uur	om 6 uur namidd.
28 October 80° F.	86° F.	—
29 „ 80°	88°	86°
30 „ 83°	88°	86°
31 „ 84°	90°	—

Bij aanzienlijke verheffingen kan de temperatuur vrij wat dalen; zoo vinden wij bij den Heer Gramberg voor de temperatuur op een dag in de maand September te Bakoein in Amfoeng, 450 M. hoog, opgegeven:

om 6 uur 's morgens 69° F. — om 12 uur 81° — om 2 uur 80° — om 4 uur 75° — om 6 uur 68°. Op 850 M. teekende de thermom.:

om 4 uur 's morg.: 54° F. — om 12 uur 79° — om 4 uur 75°.

Het heet dan ook in het reisverhaal: „de nachten waren koud en 's morgens hadden wij een flink vuur noodig.” Ook Dr. Muller spreekt van koude nachten: „In het begin van September hadden wij te Penpaan niet ver van den Mieomaffo een zeer koelen nacht. De koude was in waarheid zoo voor ons zelven, als voor het meerendeel onzer begeleiders dermate gevoelig, dat veellicht niemand van het leger dien nacht rustig sliep. Bij zonsopgang teekende de thermometer 11,°7 C., om 2 uur 's nam. 20° hoger.”

Wij zien tevens daaruit, dat ook de temperatuursgesteldheid van Timor het algemeen karakter van het klimaat in de tropen niet verloochent, want ook op dit eiland komen sprongen voor van meer dan 20° C. in den dagelijkschen gang der warmte, terwijl het grootste verschil in gemiddelde dagelijksche temperatuur in den loop eens jaars niet meer dan een paar graad bedraagt.

Onweersbuien zijn hier veel zeldzamer dan in de meer westelijke, noordelijke en noord-oostelijke streken van den Archipel, zoodat donder en bliksem geenszins tot de gewone dagelijksche verschijnselen behooren.

Wat eindelijk den invloed van het klimaat op den mensch betreft, moet Timors luchtgesteldheid bepaaldelijk ongezonder genoemd worden, al is zulks niet in die mate het geval als oudere reizigers het doorgaans voorgesteld hebben. Vooral Dr. Muller heeft veel er toe bijgedragen, dat het klimaat steeds in zulk een ongunstig daglicht gesteld werd. En waarlijk, indien men let op de aaneenschakeling van teleurstellingen en rampen, waardoor hij en de overige leden der expeditie van den beginne af vervolgd werden, zal men het alleszins vergeeflijk vinden, dat hij alles een weinig te somber gekleurd heeft. Moest hij toch reeds bij of zelfs vóór het begin van zijn tocht naar het binnenland het smartelijk verlies van twee zijner reisgenooten, de Heeren Zippelius en van Raalten, betreuren. „Zoo moesten dan ook wij den verderfelijken invloed

van Timors luchtgestel — reeds zoo ongunstig uit de reisbeschrijvingen van Péron en Freycinet bekend — op eene gevoelige en treffende wijze ondervinden”, heet het in zijn verhaal ¹⁾). De lange lijst van ambtenaren, zendelingen en natuuronderzoekers, welke na een kortstondig verblijf op het eiland er hun graf vonden, schijnt de verderfelijke van het klimaat inderdaad te bevestigen. Doch men moet daarbij op twee gewichtige omstandigheden letten: vooreerst waren velen hunner de slachtoffers van vermoeiende, met allerlei ontberingen gepaard gaande tochten in het binnenland, waar zij zich verstoken zagen van alle gemakken en hulpmiddelen der beschaving; en dan hebben de meeste voorbeelden, die men tot staving van Timors moorddadig klimaat aanhaalt, op de stad Koepang betrekking. Hier laat het klimaat zeker te wenschen over, doch dit is voor een goed deel het gevolg van de ligging en den ongelukkigen bouwtrant. De meeste huizen liggen n.l. aan het strand in eene diepe en kleine vallei door hoog land omringd, waardoor de luchtversching belemmerd en bij hevigen wind de atmosfeer met stuivend zeewater bezwangerd wordt. „Neemt men”, zegt de Heer Francis ²⁾), „hierbij in aanmerking, dat de huizen dicht op elkander zijn gebouwd langs smalle straten, omheind met dikke muren van koraalsteen, dan kan men gemakkelijk bevroeden, hoe de lucht hier vaak tot bederf moet overgaan en het dierlijk gestel benadeelen. Ik meen daarom dat, zoo de bewoners van Koepang zich wat meer van het strand verwijderden en ruimer woonden, zij veel gezonder zouden leven en vrij bleven van de ongesteldheden, waaraan zij telkens met de kentering der moessons zijn blootgesteld.” Ook de uitdamping der rivier, die in den O. moesson in eene moddersloot verandert, zullen den gezondheidstoestand der hoofdplaats er niet beter op maken. Veth meent, dat de vorderingen der beschaving, de betere inrichting, des noods de verplaatsing, van ons etablissement, de oorzaken van Timors ongezondheid van zelve zullen doen ophouden. Doch niet alleen Koepang staat als zoodanig bekend, maar eveneens Atapoepoe, Fialarang en andere plaatsen; terwijl van den anderen kant voor de Chineezers, volgens den Heer Francis, het luchtgestel van Koepang zelfs bijzonder voordeelig zoude zijn.

Tot de oorzaken, die het verblijf op dit eiland voor velen gevaarlijk maken, moet ook het gebrek aan goed drinkwater op vele plaatsen gerekend worden, al is de bewering, dat de meeste wateren van Timor voor de gezondheid schadelijke koperertsen meevoeren, gebleken onjuist

1) Muller t. a. p. blz. 230.

2) T. v. N.-I. jaarg. I, dl. I, blz. 380 en 381.

te zijn, daar de uit het water verkregen neerslag geen koper-, maar slechts kalkdeeltjes bleek te bevatten. Epidemische ziekten komen op het eiland niet voor; het meest hebben de bewoners en vooral de vreemdelingen, met kwaadaardige koorts en te worstelen, terwijl onder de inboorlingen, vooral in vroeger jaren, tijdens de kenteringen de pokken soms vreeselijke verwoestingen aanrichtten. Volgens Mr. van Hogendorp ¹⁾ openbaarden zij zich gewoonlijk om de 10 à 12 jaar, trok de ziekte dan van landstreek tot landstreek rond en sleepte telkens wel een vierde deel der bevolking ten grave. Daarin stemmen alle reizigers overeen, dat het natte jaargetijde als het minst gezonde is te beschouwen. Het droge seizoen kan, in weerwil der alsdan heerschende hitte, geenszins ongezond genoemd worden; maar in het natte oefent de sombere, steeds bewolkte lucht en de drukkende hitte eene afmattende uitwerking op den mensch uit. Vooral na hevige stormvlagen en geweldige regens neemt de ongezondheid van den dampkring in zulke mate toe, „dat zich haar uitwerkselen, vooral aan vreemdelingen, op eene allerschrikbarende wijze kennen doen. Zoodanig kenschetste zich o. a. het regenseizoen van 1828 op 1829. Er was over het geheel in dien tijd bijna geen huis te Koepang waar niet een of meer personen ongesteld of gevaarlijk krank lagen” ²⁾. Toch schijnt de sterfte op het eiland niet zoo groot te zijn als men wellicht geneigd zou wezen hieruit op te maken. Althans uit de bijgaande tabel van het Statistisch Jaarboek, door ons aan het Aardr. en Statist. Woordenb. v. Ned. Ind. ontleend, zien wij, dat ten minste voor het garnizoen de verhouding tusschen sterkte en sterfte niet zoo geheel ongunstig is.

JAREN.	KOEPANG.		ATAPOEPOE.	
	STERKTE.	STERFTE.	STERKTE.	STERFTE.
1858	51	2	56	1
1859	53	5	59	3
1860	80	3	60	2
1861	70	1	61	1
1862	51	2	56	1
1863	53	5	59	3
1864	80	3	60	2
1865	70	1	61	1

1) Verh. Bat. Gen. dl. I t. a. p. blz. 278.

2) Muller t. a. p. blz. 323.

Terwijl dus de sterfte te Koepang iets meer dan 4% bedraagt, is zij te Atapoepoe nog geene 3%, tevens een bewijs, dat, wat de gezondheid betreft, Koepang bij Atapoepoe achterstaat. Ofschoon ons geene cijfers ter vergelijking ten dienste staan, schijnt Nederl.-Timor toch nog aanmerkelijk boven de Portugeesche helft bevoorrecht te zijn, vooral wat de hoofdplaatsen van beide deelen betreft. Althans bij den natuuronderzoeker Forbes heet het van Dilly ¹⁾ „But when we afterwards came to know how terrible insalubrious it is, we were surprised that the incessant fever and languor, which made life on the lowlands an absolute burden, left a particle of energy in anybody to care for anything”. En dat het in de bergachtige omstreken der stad al niet veel beter gesteld was, bewezen de zware koortsen, die zijne jeugdige echtgenooten aan den rand van het graf brachten. Of nu de meening van Prof. Veth, dat toeneming der beschaving verbetering van Timors klimaat zoude ten gevolge hebben, eene bevestiging heeft gevonden, kunnen wij niet zeggen. De Regeerings-verslagen vertellen ons dienaangaande weinig. Hoogstens komt daarin eene algemeene phrase voor, zooals in dat over 1885, waarin het heet: „over den algemeenen gezondheidstoestand viel niet te klagen”.

HOOFDSTUK VI.

Rivieren en verkeerswegen.

Nadat wij de verticale gesteldheid, de geologische samenstelling en het klimaat, en daarmee de hoofdfactoren waardoor de hydrographie van een land bepaald wordt, beschreven hebben, willen wij de rivieren van Timor een weinig nader beschouwen. Het zal ons uit het voorafgaande duidelijk zijn, dat wij er geen groote stroomen verwachten mogen. De geringe breedte van het eiland, de omstandigheid, dat de waterscheiding gevormd wordt door de bergketenen, die het eiland in het midden, dus volgens de lengteas, doorsnijden en het gemis van uitgestrekte vlakten zijn oorzaak, dat de rivieren, die ter weerszijden van het centraal gebergte naar beneden stroomen, een zeer beperkten loop hebben. Wijl zij daarbij tevens voor het grootste deel rechtstreeks naar zee gaan, hebben zij, ondanks de talloze kleine kronkelingen, een sterk verval, zoodat ook zelfs die, welke eene aanzienlijke watermassa afvoeren en aan de monden meestal eene aanmerkelijke breedte bezitten, toch niet voor de scheepvaart en het verkeer geschikt zijn. De bevaarbaarheid reikt

1) H. Forbes t. a. p. blz. 286.

ook bij hen niet verder dan tot op een zeer korten afstand boven de monding en dan nog alleen voor ondiepe vaartuigen. Vooral in den regentijd voeren eenige hunner geweldige watermassa's af en bereiken in onstuimige vaart het strand, rotsblokken en boomstammen meesleurende; doch in het tegenovergestelde jaargetijde vertoonen velen een geheel opgedroogd bed, slechts ontelbare rolsteen, doch geen water bevattende. In enkele rivierbedden komen verschillende ertsen — goud, koper, ijzer — in geringe quantiteit voor. Opmerking verdient ook, dat de rivieren op Timor slechts zelden één enkelen naam dragen, daar deze doorgaans verandert naar de plaatsen waar zij langs stroomen. Over hun invloed op de gezondheid als drinkwater is reeds met een enkel woord gewezen. Gevoeglijk kunnen wij hier vermelden, dat de bevolking niet uitsluitend op de rivieren voor drinkwater is aangewezen, hetgeen vooral tijdens het droge seizoen van het hoogste belang is. Op verschillende plaatsen ontspringen nl. bronnen van uitstekend, frisch en gezond water. Zoo b. v. in de omstreken van Koepang en wel te Oba, circa 2, en te Pohla, circa 4 paal van de hoofdplaats, waar schoone bronnen van kristalhelder water met kracht opborrelen, zoo zelfs, dat men er niet slechts gebruik van maakt tot het besproeien van eenige sawah's, maar ook te Oba eene badplaats heeft aangelegd, voornamelijk door den resident Humme veel verbeterd.

Eigenlijke meren worden op Timor niet aangetroffen. Wel spreekt Jonker over een meer Aniba en het meertje Loesoe in het rijk van Junilo (omstreken van Atapoepoe), doch dit zijn, evenals vele andere, slechts waterplassen, door het gedurende den regentijd in de valleien en komvormige dalen van de rondom liggende hoogten rijkelijk afstromende regenwater ontstaan. Zij vormen de geliefkoosde verblijfplaats van wilde eenden en zijn soms ook vischrijk.

De belangrijkste rivieren, die op het eiland worden aangetroffen, zijn:

De rivier van Koepang of Noi-Min, die in den bovenloop bij Schneider den naam van rivier Koinino draagt. Zij heeft een beperkten loop en ontstaat uit twee bronrivieren, waarvan de eene komt uit den hoek tusschen de bergen van Naetoi en van Penkassie, en de andere het meeste aanvoert en door de wateren van den bergrug van Ajer Soja, alsmede uit verschillende bronnen gevoed wordt, welke in den bergketen tusschen Bakanassi en Ajer Soja ontspringen. Na een boog om den O. voet van den bergrug van Oifetto beschreven te hebben, loopt zij in een sterk kronkelend bed tot aan den voet van den Tabeno, waarna zij de vallei van Koepang bereikt en onder den naam van Koepangrivier

in eene noordwestelijke richting naar zee stroomt. Zij doorsnijdt daarbij de hoofdplaats en heeft dicht bij hare monding, ten N. O. van het fort Concordia, eenige honderden voeten breedte en circa 9 voet diepte. Voor Padoewakans en andere inlandsche vaartuigen biedt zij dan ook eene veilige haven aan; doch hare bevaarbaarheid reikt niet verder dan een paar Kilometers stroomopwaarts, daar spoedig haar steenig bed te ondiep en de stroomsnelheid te groot wordt.

De rivier van Pariti, eene kleine rivier, die rechts de Soengei Nenas opneemt. Zelfs in den drogen tijd behoudt zij haar water, dat alsdan tot het besproeien van eenige gras- en sawahvelden gebruikt wordt. Zij valt in de Koepangbaai en heeft door hare sedimenten meegewerkt om de baai van Pariti te doen verdwijnen.

De Ajer Koesambi bezit eene eenigszins grootere lengte en valt niet ver van T. Barati in zee.

De rivier van Barati is van weinig beteekenis; zij ontspringt aan den voet van de gelijknamige kampong, voert echter ook tijdens het droge seizoen water af. Aan hare monding wemelt het van krokodillen, soms wel 20 voet lang.

De Noi-Mina, die door den heer Gramberg geheel anders dan door Dr. Muller wordt beschreven. Volgens dezen ontstaat zij uit de samenvloeiing van Noi-Niti of Koper-rivier (rechts) en Noi-Noni (Noi-Bitoi) of Goud-rivier (links). De Noi-Niti ontspringt op den berg Neffo of Konaiki in het oostelijk deel van het landschap Amfoang; de Noi-Noni daarentegen op den Fatoe-Leoe en vormt dan, tot aan hare vereeniging met de vorige, de grens tusschen Takaip aan de eene en Amfoang met Pitai aan de andere zijde. De vereenigde rivier Noi-Mina zet de grens tot aan het strand, waar zij in zee valt, voort. Volgens Gramberg daarentegen valt zij in de baai van Noi-Mina en is zij een der weinige rivieren, die het geheele jaar door water bezitten; toch is zij zóó klein, dat men over steenen springende de monding passeert (de expeditie had plaats in de maand September). Bij hem heet het verder „op de kaarten wordt de uitwatering van die rivier als tusschen Tandjong Mas en Tandjong Gemok en wel iets dicht bij de laatstgenoemde opgegeven. Ook komt zij als een der grootste rivieren van Timor voor. Dit is een dubbele fout. Het riviertje valt op ruim een half uur van Tandjong Koeroes in zee. De stroom die op de bestaande kaarten als Noi-Mina voorkomt is de breede steenachtige bedding der rivier Tain, welke in den O. moesson droog ligt, doch in den regentijd een groote watermassa naar zee zendt.” Zooals bekend, beteekent de naam Noi-Niti „Koper-rivier”, doch even goed,

of met nog meer recht, kon men haar „IJzer-rivier” heeten, omdat onder de talrijke rotsstukken en rolsteen en in haar bed meer ijzerschiefer-vormingen dan wel bewijzen van koper gevonden worden.

Ten N. van deze rivier vallen nog twee niet onbelangrijke rivieren, die op de meeste kaarten niet aangegeven zijn, in zee: de Soengei Termano en de Soengei Mas, Noi Betoil of Noi Noni, ¹⁾ monddende in de baai tusschen T. Koeroes en T. Gemok. Of dit wellicht eene rivier is met twee uitmondingen of dat het werkelijk twee verschillende rivieren zijn, durft de Heer Gramberg niet beslissen. Alleen staat vast, dat de Soengei Termano de eigenlijke uitwatering is van de Noi-Niti. De Soengei Mas heet aan den oorsprong Non-Baun, waar veel goud zou gevonden worden. Muller zegt er het volgende van: „Zij ontspringt bezuiden het gehucht Pasie uit de bron Noi-Lasoe. Dicht bij Pasie werpt zich eene andere kleine rivier, Non-Baun genaamd, in haar. Vandaar stroomt zij noordwaarts tot bij het dorp Taramanoe, in welks nabijheid zij zich met de Noi-Niti vereenigt. Deze vereenigde stroom, welke beoosten Tandjong Mas in zee valt heet Noi Miena. Het bed der Noi Betoil was daar, waar wij haar overtrokken en ons nedersloegen ongeveer 15 schreden breed. Er stond niet zeer veel water en zij had op die plaats geen sterken val [het was in de maand Augustus]. De bedding was als bezaaid met blokken van kalkgesteente, tusschen welke hier en daar gerolde stukken van een grofkorrelig zandsteen, van ijzerhoudend thonmergel, van hoornblende enz. verspreid lagen. De omstreken waren woest, eenzaam en eentonig, kasuarineboomen en bamboes de hoofdvormen van het plantenrijk. De Koperriever was nagenoeg droog. De oevers dezer rivier waren laag, en hare bedding eenigszins breeder dan die der Noi-Bitoil of Noi-Nonie.”

De rivier Naus heeft eene aanmerkelijke breedte, doch droogt in den O. moesson uit. Zij valt of even voor de kampong Soleo in zee, of zij vereenigt zich met de monding van de Tain.

De Noi Soetrana, ook wel Noi Foele geheeten, ontspringt op den berg Mieomaffo, neemt in haar schier recht westwaartschen loop aan de rechterzijde de uit het binnenlandsch gebergte afstroomende riviërtjes Noi Lelo, Noi Noemoele, Noi Soepoe en Noi Asin op, en stort zich bij Soetrana in het landschap Ambenoe in zee.

Aan de Z. kust van het eiland zijn niet veel noemenswaardige rivie-

1) Noi in het Timoreesch = Soengei in het Maleisch = rivier.

Noni in het Timoreesch = Mas in het Maleisch = goud.

ren bekend. Vooreerst spreekt Muller van eene rivier, die door een diep dal aan den Z. voet des bergs Mieomaffo stroomt, als scheiding tusschen dezen berg en de vlakke Wienoto. Naar het kopererts, dat men wel eens in de rivier heeft gevonden, heet zij alweer Noi Niti. Zij ontspringt in een moeras, Oinonof genaamd, en neemt, na de wateren van onderscheidene andere kleine bergstroomen in haar bed te hebben ontvangen, den naam Noi Mieomaffo aan. Dan vereenigt zij zich iets lager met de langs de O. zijde van den Mieomaffo stroomende Noi Wessie of Nanie-noenoesoet, die nogal veel stofgoud zou bevatten, en verliest zich vervolgens, onder den naam Noil Benai, in het Beloneesche rijk Waiwiko-Waihali, aan welks zuiderstrand zij in zee valt.

Als de voornaamste rivier der Z. kust, en misschien wel van het geheele eiland, geldt de Noi Mina, die de grensscheiding vormt tusschen Amanoebang en Amabi. Zij ontstaat in Sonnebait in het district Oimatan uit verscheidene bronnen, onder welke de Besdjama, die echter in den O. moesson schijnt op te drogen, de voornaamste is en op of nabij den berg Moetis ontspringt. De Noi Mina neemt op haren direct zuidwaarts gerichten loop een vijf en twintigtal bergstroompjes op en ontlast zich met een verbazend breede monding in de zoogenaamde Parelbankbaai, die door hare sterke afwatering en aanvoer van modderdeelen geheel bedorven is. Dat hare monding niet slechts eene aanzienlijke breedte, maar ook eene behoorlijke diepte bezit kan daaruit blijken, dat de gouvernementssstoomboot „Telegraaf” in der tijd in die monding voor anker heeft gelegen. De nieuwste berichten aangaande deze rivier en de aangrenzende streek hebben wij aan den Heer Verstege te danken ¹⁾. Hij passeerde in de maand Juli haar’ middelloop en vond de oevers op deze hoogte vlak, met lang gras en biezen bedekt, waaruit een zoo groot aantal lontarpalmen met hunne wuivende kruinen omhoog rezen, dat menige inlander uit deze boomen alleen, door het bereiden van suiker, voor zich en zijn gezin een ruim bestaan zou kunnen vinden. „Niemand echter heeft het tot heden gewaagd zich hier met der woon neder te zetten, uit vrees voor de oorlog- en roofzuchtige Amanoebangers.” Een weinig verder lezen wij: „Zoo iets op dezen tocht mijne verwondering in hooge mate gaande maakte was het wel, dat nog nooit getracht is van deze duizenden bouws groote en voornamelijk voor de padicultuur zoo geschikte vlakke eenig voordeel te trekken. Voor eene stoeterij zou geen betere plek kunnen gekozen worden daar het gras zelfs in dezen

1) Verstege, Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volk. dl. 25, t. a. p. blz. 121 en volg.

tijd van het jaar hier nog groen is. Wild is er in overvloed voorhanden, terwijl eene kudde verwilderde paarden zich deze vlakke tot weide heeft uitgekozen. Met weinig moeite en betrekkelijk geringe kosten zou deze streek zoo productief kunnen gemaakt worden, dat deze residentie in stede van zooals tot hiertoe rijst van elders te moeten ontvangen, niet alleen genoegzaam rijst voor eigen consumtie zoude hebben, maar dit voedingsmiddel ook nog naar elders zou kunnen uitvoeren." Of deze opvatting niet een weinig al te rooskleurig is, willen wij hier niet nader onderzoeken.

Een paar minder belangrijke rivieren der Z. kust zijn de Ehtoe-weoet en de Noikas-moeti. De Heer Teysmann meent, dat zij gevoed worden uit een misschien wel 1000 voet diep ravijn, dat de Z. grens vormt eener winderige bergstreek „Ikan foetih" geheeten, en waar de drie rijken Koe-pang, Amarassi en Amabi aan elkander zouden grenzen. De Ethoe-weoet is in den drogen tijd bijna zonder water, doch kan in den regentijd verschrikkelijk spoken, zooals uit de menigte groote rotsblokken en boomstammen, die door haar verplaatst of vernield worden, genoegzaam blijkt. De Noikas-moeti, die slechts ± 3 paal van Baun verwijderd blijft, heeft een vrij breed bed, doch voert in het droge seizoen slechts weinig en troebel water af. Bij ebbe wordt hare monding door eene zand- en steenbank geheel gesloten.

Middelen van verkeer. In elk land, waar de beschaving haar zetel nog niet heeft opgeslagen, vormen de rivieren de meest natuurlijke en gemakkelijke verbindingswegen. Des te eerder zal de onbeschaafde mensch van het water partij trekken, om zich van de eene streek naar de andere te begeven, als zijne woonplaats tusschen de keerkringen gelegen is, waar veelal de weelderige tropische plantengroei, en vooral de tallooze stekelen slingerplanten, het reizen over land ten zeerste bemoeilijken. Ongelukigerwijze zijn nu de rivieren op Timor te eenenmale onbruikbaar als verkeerswegen; doch daar de verlichte Europeaan, vertegenwoordigd door de Oost-Indische Compagnie, reeds voor meer dan 2½ eeuw aan Timors kusten verscheen en sedert onafgebroken op het eiland geregeerd heeft, is de verwachting gerechtvaardigd, dat de mensch hier de natuur ter hulp zal zijn gekomen, en althans behoorlijke, goed begaanbare voetpaden het eiland in alle richtingen zullen doorkruisen. De woorden van den heer Ferdinand von Sommer, die in 1848 het eiland bezocht, „dat een tocht op Timor de bezwaren van een overtocht over den Balkan verre overtreft", zijn reeds voldoende, om alle illusien betreffende dit

punt weg te nemen. Wij zijn gelukkig de tijden der batig-saldo-politiek voor Indië te boven gekomen, doch daarmede was voor dit eiland nog niet veel gewonnen. De stelselmatige verwaarloozing der buitenbezittingen, sedert de invoering van het cultuurstelsel op Java, heeft vooral op Timor loodzwaar gedrukt. Zooals wij nog herhaaldelijk gelegenheid zullen hebben op te merken, behoorde Timor tot die stiefkinderen van het rijke Insulinde, welke volgens het beginsel geregeerd werden, om de bezitting wel aan te houden, doch er niet meer dan het daartoe volstrekt noodzakelijke aan ten koste te leggen. — De wegen op Timor zijn nog in hunne geboorte, heet het in het T. v. Ned.-Ind., 1849. Doch zullen zij dan eeuwig in hunne geboorte blijven? mag men thans vragen, als er na verloop van meer dan een menschenleeftijd niets tot hunne verbetering is geschied. Er was eene periode, waarin het scheen, dat er werkelijk iets zou gedaan worden, om de binnenlanden te ontsluiten, en om er den handel en afvoer der producten naar de kust mogelijk te maken, nl. tijdens het bestuur van den resident Spanoghe, die geene moeite en inspanning te groot achtte, om wegen in het leven te roepen. Hij bracht dan ook een' voor rijtuigen geschikten weg rondom de hoofdplaats, alsmede een' rijweg naar het 18 Eng. mijl verwijderde Babauw, grootendeels langs het strand loopende, tot stand. En al was de laatste ook niet in alle opzichten uitstekend te noemen, ja leverde hij op sommige plaatsen door de vele kalkrotsen zelfs groote bezwaren op, toch bewees deze weg onschatbare diensten, daar er tusschen beide plaatsen een zeer levendig verkeer bestaat, en Babauw de stapelplaats der levensmiddelen voor Koepang is. Zijn opvolger schijnt het werk eenigen tijd voortgezet te hebben, doch veel is er wel na het vertrek van den Heer Spanoghe in 1836 niet meer verricht geworden. Althans in het Gidsartikel van Prof. Veth lezen wij: „De wegen zijn eigenlijk niets meer dan sporen door vertrapte ruigte aangewezen. De dus genoemde paden loopen nu eens slingerend langs de steilste hellingen en zijn dan weder tot twee of drie voeten diep in den grond uitgehold; terwijl men nu eens groote rotsbrokken, dan weder omgevallen boomen op zijnen weg ontmoet, die niemand zich de moeite geeft te verwijderen”. Het spreekt wel van zelf, dat er zonder verkeerswegen in het binnenland aan geene ontwikkeling van het eiland te denken valt, dat zonder deze noch de ontginning van een of ander mineraal, noch eene productie op groote schaal, van gewassen tot uitvoer geschikt, mogelijk is. En met dat al is er letterlijk niets gedaan, ja is de eenige goede weg die nog bestond — van Koepang naar Babauw — ook weer erg vervallen. Dit laatste was het ge-

volg van de afschaffing der heerendiensten, zonder dat het daardoor veroorzaakte verlies aan arbeidskracht op eenigerlei wijze vergoed is geworden. Want terwijl de Timorees gebleven is, zooals hij reeds voor eeuwen was en ook misschien nog over eeuwen zijn zal, lui en niet geneigd tot werken, als de honger hem er niet toe drijft, is er van eene poging tot het invoeren van vreemde arbeiders op Nederlandsch Timor nooit iets vernomen; zoodat dan ook thans, „de eenige begaanbare weg tusschen Koepang en Bahan, waar een druk verkeer bestaat, in den goeden moesson slechts met moeite en in den regen-moesson volstrekt niet meer bruikbaar is” ¹⁾. Bij een ander reiziger vinden wij, van de omstreken van Koepang sprekende: „de wegen of liever de voetpaden zijn overal slecht, met koraalrotsen bedekt, waarvan de scherpe punten veelal uitsteken of gleuven met onregelmatige en soms steile trappen vormen. De kleine paardjes gaan echter met bewonderenswaardige voorzichtigheid hier op en af. Den voetgangers zij echter alle voorzichtigheid aanbevolen, om niet te struikelen of de voeten te verwonden”. Nog erger is hetgeen de Heer Teysmann zegt ²⁾: de weg [van Babauw naar Pariti] was wegens de modderpoelen bijna niet te passeeren, daar alles zoo dicht met jonge Gawangpalmen bezet was, dat er aan uitwijken niet te denken viel. De paarden zakten dan ook soms tot aan den buik in den modder en maakten dan hevige sprongen om er weder uit te komen; waarbij wij groot gevaar liepen van aan de scherpe, harde doornen van de half afgekapte bladstelen der Gawangpalmen te blijven hangen”. Een weinig verder schrijft hij: „Na de Non Koeroes overgestoken te zijn verdeelde zich de weg of liever het pad in tweeën, waarvan een naar Pariti en het andere, hetwelk wij volgden, naar den berg Fatoe Leo liep. Om 3 uur vervolgden wij onzen weg, die er niet beter op werd, want erger nog dan vroeger geraakten wij in diepe modderkuilen, blootgesteld aan de gedoornde bladstengelen der Gawang en Lontar, terwijl die toestand niet scheen te willen eindigen”. Nog verder heet het bij denzelfden reiziger: „de weg is evenals overal afschuwelijk slecht en voert soms langs hooge rotsgevaarten en doornige bamboe, met ontelbare rolstenen steeds klimmende en dalende en soms ontbreekt de weg geheel, en is alles wildernis”.

Na het voorafgaande zal een ieder zich licht eene voorstelling er van kunnen maken, hoe het in de eigenlijke binnenlanden van het eiland gesteld

1) T. v. Ned.-Ind. 1877, dl. I: Schets van onze staatkundige verhouding, énz. blz. 324.

2) Teysmann, t. a. p., blz. 365.

is. De schrale mededeeling van het voorlaatste Koloniale Verslag, „dat er in het afgelopen jaar vele transport- en verbindingswegen verbeterd werden,” is dan ook niet in staat, onze meening te verzwakken, dat voor deze zoo lang verwaarloosde bezitting nog zeer veel, ook op het gebied der middelen van verkeer, moet gedaan worden, vóórat de inlander het bestuur van Mai Bapa kompanie werkelijk als eene weldaad zal gaan beschouwen.

HOOFDSTUK VII.

Plantenwereld.

Hier zal alleen het natuurlijk plantenrijk of de wildernis behandeld worden, terwijl de cultuurgewassen bij het hoofdstuk over landbouw en veeteelt zullen ter sprake komen.

Men zou Insulinde volgens zijne vegetatie in twee groote deelen kunnen splitsen: eilanden met en eilanden zonder eigenlijken boschgroeï. Tot deze laatste helft behoort ook Timor en in het algemeen de geheele Timor-Archipel. Niet, alsof hier volstrekt geen boomgroei gevonden wordt; integendeel, groote bosschen met echt tropische boomvormen komen hier en daar wel degelijk op de berghellingen voor; doch het eiland vertoont niet het uitgestrekte, dichte, zoo goed als ondoordringbare woud, zooals wij dit b. v. op Borneo en oostelijk Sumatra aantreffen. Op Timor is het bosch meer open en hol en voor het grootste deel uit Australische boomvormen samengesteld, zooals eucalypten — vooral *Eucalyptus alba*, hier doorgaans kajoe-poetih genoemd — en casuarinen, wier spichtige kronen niet kwalijk de armelijker vegetatie van het eiland vertegenwoordigen. Zij staan evenals de eucalypten niet dicht bijeen, maar op aanmerkelijke afstanden van elkander verwijderd, zooals in een boomgaard of Engelsch park, terwijl de tusschenruimten soms met lagere houtsoorten aangevuld zijn, waaronder vele gedoornde struiken. Dan sandelhoutboomen, kenmerkend voor de Timorgroep, al komen zij ook in dorre streken op Java, Madura en Bali voor, acacia's en meer anderen. Daarnaast zijn vele heuvels kaal of met grove, schrale grassoorten bedekt, terwijl alleen op vochtige plaatsen weelderiger grassen aangetroffen worden. De oorzaak, dat op Timor de plantenwereld zich schraal, centonig en min of meer dwergachtig voordoet, is te zoeken in het ongunstig klimaat, een gevolg zooals wij zagen, der nabijheid van het Australisch continent; waardoor de beide seizoenen hier in de scherpste tegenstelling optreden. Daardoor wordt in de eerste plaats de ontwikkeling van een-

jarige gewassen zoo niet onmogelijk dan toch zeer moeilijk gemaakt, en eveneens lijden ook de andere planten vreeselijk onder de maandenlange droogte. Slechts waar in nauwe, schaduwrijke dalen de bodem het geheele jaar door vochtig gehouden wordt door rivieren, ontwikkelt zich de geheele pracht van eene tropische vegetatie, en wel des te verrassender, wijl rondom zich alleen met stijve grassen en enkele doornige heesters begroeide heuvels verheffen. Toch zijn deze dalen niet in staat aan het eiland in zijn geheel het karakter van droogte en dorheid te ontnemen.

Ofschoon in vele punten tot Nieuw-Holland overhellende, vertoont de flora van Timor toch een eigenaardig gemengd karakter, dat nu eens aan dit werelddeel, dan weer aan Indië herinnert. Heeft het met het eerste het ontbreken van dichte tropische wouden gemeen en verder de groepen van melancholieke casuarinen, die vooral daar groeien, waar de kolenkalk aan de oppervlakte treedt, de eucalypten, wier lichte, over grasrijke hoogvlakten of zacht hellende heuvels verstrooide stammen soms wel 8 vt. hoog, doch niet meer dan 2 vt. in middellijn worden, en de sandelhoutboomen, die meestal in wilden toestand op de hoogere bergstreken voorkomen en er kleine, open boschaadjes vormen; van den anderen kant herinneren de slanke betelpalmen en reusachtige vijgenboomen, de gawang- of gebangpalm, de pompelmoesboom, de alang-alangvelden en vooral ook de bamboeboschjes, welke de hoogten verre bedekken, aan de Groote Soenda-eilanden. Men heeft opgemerkt, dat het centraal gebergte, zoowel voor flora als fauna, eene scheiding vormt, zoodanig, dat de noordelijke, naar de Soenda-eilanden gekeerde helft van Timor meer met het gewone karakter van Insulinde overeenstemt, de zuidelijke, naar Australië gekeerde zijde eene toenadering tot het karakter van dit continent vertoont. De kustflora heeft deels overeenkomst met die der Molukken, deels met die van Nieuw-Holland. Eigenaardig is het voorkomen om Koepang van planten, die men op Java slechts op de hoogste bergen aantreft, alsook, dat de flora van het binnenland een aantal soorten en geslachten met Afrika gemeen zou hebben. Bij Veth wordt het aantal bekende planten op Timor op 600 gesteld, volgens Muller verhouden er zich mono- tot dicotyledonen als 1:4 $\frac{1}{2}$.

Bij eene nadere beschouwing der plantenwereld kunnen wij vooropstellen, dat alle gewassen, welke veel en aanhoudend vocht verlangen, op Timor niet zullen tieren, zooals de heerlijke orchideën en varens, welke op Java en elders zooveel tot versiering van het landschap bijdragen. Slechts de Heer Teysmann spreekt eens van eenige weinige orchideënsoorten, die hij in de nabijheid van Taroës op den komboom of

pohon kom aantrof. Ook Gramberg vond op aanmerkelijke hoogte enkele orchideën en varens. Overigens vermeldt de laatste, dat op eene hoogte van 800 à 900 M. de meeste sporen der tropische vegetatie verdwenen waren en er de alpenroos in volle pracht schitterde. De bodem was bedekt met kort gras, waartusschen enkele viooltjes zichtbaar waren. Van boomen merkte hij vooral casuarinen op.

Wat de strandvegetatie betreft verdient het opmerking, dat deze somtijds grootendeels uit ééne boomsoort is samengesteld, zooals b. v. te Pariti waar zij voornamelijk uit kowakboomen (*Sonneratia Alba* en *Avicennia Alba*) bestaat. Aan Dr. S. Mullers „Reizen en onderzoekingen” ontleenen wij het volgende, hoofdzakelijk op het strand der Koepangbaai slaande: „*Pongamia glabra* maakt hier het voornaamste geboomte uit, terwijl *Rottlera Blumei* als een lage struik met gekrulde, schijnbaar ziekelijke bladeren, en onderscheidene andere taaie heesters van de familiën der *Euphorbiaceae* en *Ebenaceae* aan den dorren bodem eenig leven bijzetten. De *Capparis mariana* maakt evenwel den grootsten sieraad uit dier kale kalkklippen. Dáár waar de stranden zandig zijn, ontwaart men hoofdzakelijk gewassen van de geslachten *Mezonenrum* en *Acacia*, de *Tournefortia argentea*, *Tribulus moluccanus*, *Josephinia imperatricis*, onderscheidene *Convolvulaceae*, *Malvaceae* en *Palmae*. Op de lage en moerassige stranden eindelijk en hunne naaste omstreken vindt men dezelfde plantensoorten, welke aan dusdanige gronden tusschen de keerkringen eigen zijn, zooals die welke behooren tot de geslachten *Rhizophora*, *Brugiera*, *Sonneratia*, *Aegiceras* en *Acanthus*.” Wanneer wij ons van het strand verwijderen treffen wij in de eerste plaats talrijke kokospalmen aan, die hier welig tieren, doch wier cultuur niet genoeg behartigd wordt; in het binnenland zijn zij zeldzamer, en ook aan die kuststreken, waar de grond niet uit zuiver zand is samengesteld, zooals langs de geheele baai van Koepang en de meer noordlijk loopende kustlijn, komen zij minder veelvuldig voor. Hunne plaats wordt hier ingenomen door den gawangpalm, die het best voortkomt op aangespoelde gronden langs het strand, doch ook in vochtige dalen en langs goed besproeide berghellingen, en door den lontarboom. Wegens het hooge belang, dat deze beide voor den inlander bezitten, zullen wij er later nogmaals op terugkomen. Ook vindt men nabij de kust veel rood hout — vooral in het Amanoebangsche — dat zeer deugdzaam is en tot allerlei doeleinden gebezigd wordt. Verder binnenwaarts ontmoet men, voornamelijk in vlakke streken, den gemoeti- en sagopalm, den kajoe-poetih boom (*Eucalyptus alba*), die overal in menigte voorkomt, en waaruit eene aanzienlijke hoe-

veelheid olie zou kunnen gestookt worden. Ook de pohoonkom (*Zizyphus Jujuba*) doet zich alom bij duizenden voor, als struik en boom, en eischt, evenals de vele andere gedoornde boomen en lianen, de meeste omzichtigheid, om er niet aan te blijven hangen, daar zijne fijne doornen naar alle kanten vastgrijpen. Veelal wordt hij bij het aanleggen van djagoengtuinen geheel kaal gekapt; heeft dit niet plaats, dan vertoont hij zich soms op bijna regelmatige afstanden, als ware het een aangelegde boomgaard. De boomen hebben veelal slechts één voet dikte en zijn ook niet hoog, doch hebben eene breede kroon, waaronder enkel gras tot voedsel voor karbouwen en paarden groeit. In geen enkel palm-bosch ontbreken zij, maar ze nemen onmiddellijk bezit van enkele droge en meer verheven plekjes.

Waar levend water aangetroffen wordt, is de verscheidenheid in de plantenwereld nog grooter, en vindt men o. a. de kojoe-laroe (*Caesalpinia ferruginea*), welker bast dient om de toewak te laten gisten, verscheidene ficussoorten, o. a. de *Ficus religiosa* in reusachtige exemplaren, jambosa of djamboe-oetan, koesambi, dwergachtige djatiboomen en eenige cactussoorten, waaronder de grillig gevormde *Cactus nerei folia*. Tegen de hellingen der bergen, en soms ook op de hoogste toppen, groeien de kajoe-poetih-boomen, wier stammen veelal zoo helder wit, zoo glad en gaaf zijn, dat het schijnt, alsof zij met porceleinlak vernist waren. Zij vermengen zich met geen ander geboomte, behalve somtijds met den kibodas (*Blackwellia Tomentosa*). In de door hen gevormde wouden bestaat de bodem meestal uit een broos leiachtig gesteente, dat zich gemakkelijk laat verbrokkelen en als kleilagen op elkander gestapeld is; het komt ook meestal in sterk hellende lagen voor. Geen andere boomsoort schijnt zulk een' bodem te beminnen, want terwijl hier het terrein geheel aan de eucalypten wordt overgelaten, vertoonen vele andere bergtoppen of bergruggen een gemengde boomvegetatie. Bij Teysmann heet het ¹⁾: „Het is zeer opvallend, dat in het westelijk gedeelte van de door ons bezochte streken meest alle berghellingen met *Eucalyptus* bedekt zijn, die men ten O. van de Soengei Noni slechts zelden meer aantreft; maar hier treden daarvoor de *Casuarinen* in de plaats.” Deze laatste boomsoort treft men overigens hoofdzakelijk in breedere dalen en op plateaux aan. De broodvruchtboom wordt weinig geacht; de inboorlingen eten de groote harde zaden versch, in heete asch gebraden of in water gekookt. Gre-tiger liefhebbers zijn zij van het zachte en aromatieke vleesch, waarvan

1) Teysmann, t. a. p., blz. 383.

de zaden der nangkavrucht omgeven zijn. Hoog op het gebergte zien wij naast de Eucalyptus alba de tjamara- en vooral de sandelhoutboom (*Santalum album*), door den Timorees „Hau meni”, d.i. „welriekend hout”, genoemd. Deze boom, die hier in het wild groeit, vormt een der voornaamste uitvoerartikelen, waarvan het voordeel echter grootendeels in de zakken der hoofden vloeit, want het sandelhout wordt als een vorstelijk eigendom beschouwd; van het op hooger bevel ingezamelde hout komt aan den vorst de helft toe, terwijl van de andere helft de fettor van het district vier tienden en elke tomokong van het in zijne afdeeling verzamelde twee tienden krijgt, zoodat de boomkappers zelve slechts vier tienden overhouden, en daarbij dragen de hoofden wel zorg, dat dit nu juist niet de beste stukken zijn. De boomen worden dicht bij den wortel gehouwen, ter lengte van $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ d.M., en hierna van de schors en buitenste witachtige, geurlooze en daarom van geene waarde zijnde houtdeelen ontdaan. De inzameling geschiedt hoofdzakelijk gedurende den drogen moesson, en evenals in Voor-Indië wordt ook hier het tijdvak gedurende de afnemende maan daartoe het meest geschikt geacht. In het landschap Amanoebang bereikt de boom zijne grootste hoogte en soms een' omvang van 4—5 M. Vroeger meende men, dat er twee boomsoorten waren, waarvan de eene het zeldzamer voorkomende en daarom duurdere witte, de andere het gele sandelhout zoude voortbrengen; doch het is later gebleken, dat de jonge boomen de witte, de oudere de gele soort leveren. Het Timoreesche hout overtreft dat van Nieuw-Holland verre in geur, vandaar dat het goed betaald wordt en vooral in China zeer gezocht is. De jaarlijksche uitvoer ervan te Koepang wordt in het Tijdschr. v. Ned. Ind. 1849, veel te hoog, op 6000 pikols geschat. Althans in het Aardr. en Statist. Woordenb. lezen wij: ¹⁾ „In de laatste jaren is de uitvoer, althans van Koepang, zeer verminderd. Men schatte dien vroeger op meer dan 2000 pik. 's jaars, maar in 1860 bedroeg hij slechts 1422, in 1861: 1219, in 1862: 1517 pik. Men schreef die vermindering toe aan verminderden uitvoer naar China tengevolge der in dat rijk heerschende onlusten; maar de stoomgemeenschap met Soerabaya, die Dilly op Koepang voorhad, heeft wellicht ook gedeeltelijk verlegging van dezen tak van handel te weeg gebracht.” Door de Timoreezen wordt het hout kort na de inzameling, zonder het vooraf te sorteeren, aan de Chineesche handelaars verkocht, doch deze verdeelen de stukken in ver-

1) Aardr. en Statist. Woordenb. t. a. p. blz. 972.

schillende soorten en wel hoofdzakelijk in drie ¹⁾, in het gewone leven kapála (hoofd), bādan (romp) en kâki (voet) genaamd. Voor de beste soort wordt, of werd althans voor eene halve eeuw, 20—25 gld. per pikol betaald, voor de tweede 15—20 gld. en voor de derde 10—15 gld.

Op het gebergte verdienen ook de uitgestrekte alang-alang vlakten vermelding; wijl er geen lontar- of gawangpalmen voorkomen, wordt deze grassoort hier overal als dakbedekking gebezigd, terwijl omgekeerd in de benedenlanden, waar overvloed van die palmen, doch alang-alang schaars is, meestal palmbladeren tot bedekking dienen. Vooral de overigens geheel kale strandheuvels zijn met het stijve alang-alang begroeid. Van bamboe, waaraan geen gebrek is, o. a. de stekelige bamboe-doeri, wordt op Timor weinig gebruik gemaakt, ook niet tot het bouwen van huizen. Het dak wordt, zooals gezegd, met bladeren of alang gedekt, de rest uit hout vervaardigd. Van timmerhout levert het eiland dan ook een overvloed van soorten op. Wij noemen slechts: het ijzer- en tamarindehout, het gellang, elders gelam of glam geheeten (*Melaleuca minor*), het tenneh (*Lumnitzera Coccinea*), het kajoe-meirah (*Procarpus Indicus*) of rosewood der Engelschen, het koela-hout (*Viter leucoxyton*). Doch slechts van de twee laatste soorten wordt veel gebruik gemaakt voor huisbouw, terwijl het tenneh bij voorkeur gebezigd wordt tot paalwerk voor zeeweer-ingen. Ook met het aanplanten van djatihout heeft men nabij Koepang proeven genomen. Aanvankelijk scheen men goede resultaten te zullen verkrijgen, doch spoedig bleek, dat daarvoor een ongeschikt terrein gekozen was, zoodat hier de djatiboom het ook elders veel voorkomende ziekelijke verschijnsel vertoont, dat zich eene witte stof in het hart en de scheuren afzet (djati-kapoer op Java).

Onder de overige boomen en struiken van Timor dienen nog genoemd te worden: de kajoe-Timor, waaraan geneeskrachtige eigenschappen worden toegekend, hetgeens trouwens ook met de schors van onderscheidene andere boomen het geval is. Prof. Pijnappel vermoedde, dat de kajoe-Timor dezelfde boom is als de kajoe-oelar of slangenboom van Reinwardt, en die naar zijne beschrijving een schors van zeer bitteren smaak heeft. Dan sapanhout, benkoedoeheesters, wilde kaneel en eindelijk een struik door den Heer Brouwer vermeldt en bij Veth nader omschreven, die, bij voorkeur op de dorste en schraalste plekken tierende, door zijne sterke witte vezelen een uitstekend materiaal levert tot het draaien van touw, waaruit duurzame vischnetten vervaardigd worden.

1) Muller, t. a. p. blz. 325 noot 14.

Wij kunnen onze beschouwing van het plantenrijk niet eindigen, zonder iets uitvoeriger te spreken van twee boomsoorten, die de geheele huishouding, het geheele leven van den Timorees beheerschen, die hem door hun veelzijdig nut ruim zoo gewichtige diensten bewijzen, als bamboe of kokospalm aan den Javaan, misschien zelfs elk voor zich met deze beiden gelijk gesteld kunnen worden. Het zijn de gawang- of gebangpalm (*Corypha gebanga*) en de lontarpalm (*Borassus flabelliformis*). Terecht zegt de schrijver van de „Bijdragen tot de kennis van het eiland Timor en onderhoorigheden”¹⁾: „de lontarpalm is hier onmisbaar en het weldadigste geschenk, dat de natuur den inboorlingen geschonken heeft”, en iets verder: „de lontar is hier wat de dadel is in Arabië, de sago in de Molukken, de broodvrucht in de Stille Zuidzee eilanden, ja meer dan dit alles, want van de bladeren van den lontar wordt op die eilanden meer nut getrokken, dan van elke andere plant op dezen aardbodem. Alles wat wij bij deze menschen zien, alles wat hen omringt, elk stukje, dat in de huishouding te pas komt, zijn van die bladeren gemaakt.” De lontar, door de inlanders Pohoon toewak geheeten, wordt door hen, evenmin als de gawang, aangeplant, zoodat beiden zich van zelf moeten vermenigvuldigen. Soms tijds geschiedt dit door de afgevallen vruchten, die elk drie pitten bevatten, wier inwendig vleesch, als zij jong zijn, ook gegeten wordt; doch daar die vruchten vrij groot zijn, blijven zij meestal liggen op den bodem en verdrogen er. Alleen in den regentijd slagen enkele noten er in te ontkiemen en in de aarde door te dringen, om er wortel te schieten. Ofschoon nu de boom op sommige plaatsen in overvloed voorkomt, zijn ook vele streken, waar zijne afwezigheid een gevoelig gemis voor den inboorling is, en toch denkt deze er niet aan, hem hierheen te verplanten, waartoe hij slechts de pitten op geschikte plekken in den grond behoefde te steken. Zowel lontar als gawang bereiken eene hoogte van 10 à 12 M. en hunne tak- en bladerlooze stammen vertoonen eene onregelmatige dikte. Hunne kronen daarentegen bezitten fraaie, waaievormige bladen van reusachtige afmetingen. De gawang tiert het weligst in moerassige streken, de lontar, ofschoon ook hier goed gedijende, wordt eveneens op droge, steenachtige plaatsen en zelfs op hooge bergruggen aangetroffen.

Bij den lontarpalm zijn het drie aan elkander gegroeide noten, die veel van klappernoten hebben, doch aanmerkelijk kleiner zijn, welke eene koele versnapering aanbieden. Van meer belang is echter de toe-

1) Tijdschr. v. Ned. Ind. 1849, dl. II, blz. 307 en volg.

wak of palmwijn, die uit den boom gewonnen wordt, en van nog grooter gewicht zijn de bladeren. Vooral de Heer Teysmann deelt ons uitvoerig mede, hoe de palmwijn verkregen wordt, zoodat wij diens beschrijving hier willen overnemen. „De Lontarpalm wordt gekapt, zoodra de bloemtrossen, zoowel van de mannelijke als vrouwelijke boomen zekere lengte bereikt hebben, doch alvorens de bloemen zich openen; van de vrouwelijke trossen worden alsdan de bloemknoppen glad langs de bloemsteng weggesneden, doch die steng tot aan haar uiteinde onbeschadigd gelaten, en begint men nu aan het uiteinde een stukje af te snijden en dit dagelijks, even als bij den Arenboom, te herhalen, om het sap of de toewak, bestendig te doen uitvloeien, in de daaronder gehangen bakjes of emmertjes — haik — uit het Lontarblad gevormd en die met hetzelfde blad dicht bedekt worden, om het stelen der toewak door vogels en insecten te beletten. Gelukkig zijn in deze streek geen apen, doch andere vijanden zijn de vleermuizen, die de bakjes door schudden zoodanig weten te keeren, dat het sap overloopt, wat zij dan behendig weten op te zuigen. De uitgevloeide toewak wordt uit de kleine bakjes of haik in grootere overgestort, om ze te vervoeren en de kleine worden na uitspoeling met zuiver water weder onder de bloemsteng opgehangen. De toewak wordt op verschillende wijzen genuttigd, als: 1e versch als palmwijn gedronken, doch als zoodanig kan men ze niet lang bewaren, daar ze spoedig verzuurt; 2e als gegiste drank — laroe — door toevoeging van de bast van den Laroeboom; de Timoreezen zijn daarvan dolle liefhebbers; 3e in aarden potten tot stroop verkookt, als wanneer het, zoo mogelijk met een weinig djagong, op sommige plaatsen, vooral op Rotti, het voornaamste volksvoedsel uitmaakt; 4e tot suiker verkookt, die van uitmunteude kwaliteit is, doch droog moet gehouden worden, wijl ze anders week wordt en smelt. De verse toewak is flauw zoet en gewoonlijk eenigszins rookachtig van smaak, welke laatste eigenschap uit de bamboekokers ontstaat, die aan de afgesneden, vruchtdragende stengels worden opgehangen en, ten einde het vocht beter bewaard blijve, veelal vooraf van binnen be-rookt zijn.

De mannelijke bloemtrossen worden ook getapt en de toewak evenals die der vrouwelijke benuttigd, doch daar deze geheel anders zijn samengesteld, vereischen zij ook een geheel verschillende bewerking. De vier of vijf lange kolven of aren dezer mannelijke bloemsteng worden ieder afzonderlijk, doch op dezelfde wijze behandeld, wat almede geschieden moet vóór dat de bloempjes zich openen. Met een soort van houten

nijptang of notenkraker worden de aren van alle kanten zoodanig gedrukt en gekneld, dat alle bloemknoppen verpletterd en gedood worden, zoodat zij geene sappen meer kunnen verbruiken. Voorts snijdt men dagelijks evenals bij de vrouwelijke steng van iedere aar een schijfje van de punten af, waarna de toewak uit alle aren begint te vloeien en op dezelfde wijze als bij de vrouwelijke wordt opgevangen. De toewak is echter minder zoet en minder geacht als die van den vrouwelijken boom."

De aldus gewonnen palmwijn wordt door den inboorling vooral dan genuttigd, als zijne middelen hem niet veroorlooven arak te drinken. Versch getapt moet hij aangenaam van smaak zijn, doch in gegisten toestand is het een bedwelmende, afschuwelijke, koppige drank, maar bij gebrek aan arak den Timorees niettemin welkom. Willen de inlanders een al te spoedige gisting voorkomen, dan werpen zij in de haiks kleine stukjes van een bittere schors, meestal van den *Caesalpinia feruginea*. De reeds zoete palmwijn vermengd met honig en dan aan eene gisting onderworpen levert een verfrisschenden drank op, die den naam van meth draagt.

Zooals reeds gezegd, dienen de bladeren van den lontar den inlander tot het vervaardigen van nagenoeg al zijn huisraad en andere geriefelikheden, worden er matten, doozen, manden, emmers, sieraden, ook hoeden en verdere kleedingstukken uit vervaardigd, bezigt hij ze om de haiks tot het opvangen van de toewak er uit samentestellen en, de oudere bladeren, om zijn huis te dekken (atap). Doch hiermede is het veelzijdig nut van dien boom nog niet uitgeput. De Timorees maakt ook nog uit de bladstengen touw, zoowel tot gebruik op de prauwen als voor paardentoomen, en bezigt deze stengen ook als paggers, balken, sparren en latten bij zijnen huisbouw, ja nog na den dood bewijst de lontar hem diensten door het hout voor zijne lijkst te leveren. Daartoe wordt de stam op de verlangde lengte gekapt, ongeveer een derde er van afgespleten als deksel, al het merg verwijderd, en de beide uiteinden met andere stukken van dien boom gesloten, waarna de doodkist voltooid is. Zelfs dienen spijkers van lontarhout, om het deksel te bevestigen; zeker een zeldzaam voorbeeld, hoe ééne enkele boomsoort in bijna alle behoeften van den onontwikkelden mensch kan voorzien.

Niet minder belangrijk zijn de voordeelen, die de gawangpalm aanbiedt, zoodat hem eene plaats onmiddellijk na den lontar toekomt. Hij wordt in zulk eene menigte op het eiland aangetroffen, dat men somtijds geheele bosschen van nog jonge boomen van al hunne bladeren

berooft, en deze, na gedroogd te zijn, verbrandt, om in de asch djagoeng of padi te planten. De boom zelf lijdt daardoor niet veel, want zijn ruwe stam wordt door het vuur niet aangetast en prijkt spoedig weer met nieuwe bladeren. De gawangpalmen groeien zoo dicht op elkander, dat het zonder kapmes onmogelijk is zich door hunne bosschen een weg te banen, een gevolg van de duizenden kogelvormige vruchten, welke van de kroon der slechts eens vruchtdragende en daarna afstervende boomen afvallen en ter plaatse blijven liggen, totdat de regentijd doorkomt, die ze doet ontkiemen en in den bodem vastwortelen. De verbreiding van dien nuttigen palm, waarvoor de mensch zich hier niet de geringste moeite geeft, geschiedt door de vogels, voornamelijk de duiven, welke zich met diens vruchten voeden, doch, niet in staat de harde pitten te verteren, deze her- en derwaarts uitwerpen, waar ze dan vaak ontkiemen en tot boomen opschieten. Toch is er nog menige streek, waar de boom niet gevonden wordt, ofschoon het terrein voor zijne cultuur volkomen geschikt is. Waar de lontar niet of niet in voldoende aantal voorkomt, wordt uit den gawang wel toewak gewonnen, hetgeen echter zijn afsterven tengevolge heeft; daarenboven is de palmwijn minder goed, ja zou zelfs nadeelig op de gezondheid werken. Wel is hij geschikt, om er suiker uit te koken. Een ander produkt, dat men van dezen palm trekt, is de sago, die zijn kern bevat, waartoe de boom echter vóór dat hij rijp is, d. i. vóór den bloeitijd, gekapt moet worden. Tevens wordt hij wel aan mooten gehouwen en gespleten, om als varkensvoedsel te dienen. Uit de bladeren wordt, als zij jong en nog niet ontplooid zijn, een goed soort touw gedraaid, terwijl de oudere bladeren als atap dienst doen. Ook van de jonge bladstengelen wordt een grove touwsoort geslagen, de oude stengelen bij den huisbouw als latten, dakribben of paggers aangewend. Ten slotte zij hier nog aan toegevoegd, dat de Heer Teysmann meent, dat de jonge bladeren (pohloh) der duizenden boomen eene uitmuntende papierstof zouden kunnen opleveren. „Zoo men die bladeren slechts van hunne liddi's — houtachtige ribben — onttreed, zouden ze gemakkelijk samengeperst kunnen worden, om bij de verzending naar Europa geen te groot volume te beslaan; wellicht zou men ook de nog ongeopende bladeren — hoedanigen hier bedoeld worden — in hun geheel kunnen drogen en zoo stevig verpakt kunnen verzenden.”¹⁾

1) Teysmann t. a. p. blz. 391.

HOOFDSTUK VIII.

Het dierenrijk.

Evenals in de plantenwereld kan men ook in het dierenrijk zekere armoede en achterlijkheid opmerken. Vinden wij op Timor niet die stoute woudreuzen, die met hunne omvangrijke kruinen ten hemel schijnen te willen reiken en door hunne tallooze takken, scheuten, luchtwortels, lianen en parasieten ieder voor zich een bosch vormen, evenmin ontmoeten wij er de met den overweldigenden tropischen plantengroei doorgaans overeenstemmende woudbewoners, die gevreesde roofdieren, die elders in den Archipel den schrik en tevens het sieraad der wildernis uitmaken. Noch tijger, noch panter treffen wij er aan, ook geen dikhuidigen, geen beeren, hyena's of eenig ander verscheurend gedierte. Eigenaardig is, dat, evenals bij de planten, ook in de fauna een gemengd karakter kan worden vastgesteld, zoodat de dierlijke bewoners deels met de overige eilanden van Insulinde, deels met Australië overeenstemming vertoonen. Dit geldt vooral van de vogels, want van de 160 soorten, die volgens Wallace tot de Timor-fauna behooren, zijn 80 in den Timor-archipel inheemsch en komen 49 overal elders in Indië voor; daarenboven heeft deze archipel 18 soorten met Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden gemeen. Van de 63 soorten, die bepaaldelijk op Timor inheemsch zijn, zijn 19 met de Oost-Indische en 44 met de Australische soorten verwant. Ook hierbij zoude weer het centraalgebergte de scheiding vormen, en dus de Nieuw-Hollandsche soorten weer ten Z. daarvan moeten gezocht worden, zooals b. v. de Scythrops, een aan het Australische vasteland eigen klimvogel, die echter ook op Timor door zijn onophoudelijk wanluidend geschreeuw de mist en regen aankondigt, die de klippen langs de Z. kust voor het oog der zeevarenden bedekt.

De zoogdieren daarentegen, wier aantal trouwens zeer beperkt is, want op de dertien maanden lange expeditie der Natuurkundige Commissie onder Dr. S. Muller, werden slechts 21 soorten in het wild levende zoogdieren opgemerkt, behooren op éene na tot de Indische fauna, waarbij wij echter er op dienen te letten, dat deze gemakkelijk door den mensch daarheen verplaatst kunnen zijn. Van niet Indische vormen komt slechts het buideldier, dat te Ambon als koesoe of bij verbastering koeskoes bekend is, op Timor, onder den naam Oekoem (te Koepang daarentegen Koewej geheeten), voor; door de reizigers wordt het evenwel zelden opgemerkt, daar het zich over dag gaarne tusschen de gawang- en lontarpalmen schuil houdt. Van de 15 soorten vleermuizen

rekent Wallace er 3 tot de inheemsche, 9 tot de Javaansche en 3 tot de Moluksche en Australische soorten. Ook de reptiliën sluiten zich grootendeels bij de Indische dierenwereld aan.

Van roofdieren moeten vermeld worden: eene soort wilde kat met groote ooren (*Felis megalotis*), de tijgerkat — vooral merkwaardig, omdat zij, evenmin als de grijze aap, indien de door Wallace getrokken grenslijn tusschen het Aziatisch en Australisch deel van Insulinde volkomen juist ware, hier mocht gevonden worden, maar alleen ten W. dier scheidingslijn — de moesang (*Paradoxurus musanga*), door de Timoreezen metang geheeten, die voornamelijk van de lontar- en gawangvruchten leeft, en eene kleine spitsmuis. Het grootste zoogdier is het hert (*Cervus Peronii* Cuv.), dat, met uitzondering zijner eenigszins mindere grootte en meer tengere gestalte, met het gewone Javaansche hert overeenstemt. Daarnaast zijn nog te noemen het wild-zwijn (*Sus Timoriensis*) in alle opzichten met de gladkoppige, wilde soort van Java overeenstemmende, een paar apensoorten, als de grijze aap, de *Macacus Cynomolgus* en de gewone meerkat (*Cercopithecus cynomolgus*), verder een civetkat (*Paradoxurus fasciatus*) en eindelijk de twee grootste vijanden van den landbouw: ratten en veldmuizen, die soms een geweldige schade aan den oogst toebrengen, vooral aan de rijstgewassen. Paard, buffel en varken, die eigenlijk tot de huisdieren behooren en daarom bij de veeteelt nader zullen besproken worden, komen alle drie ook in wilden of beter verwilderden toestand voor en worden, evenals het hert, gejaagd, zoowel om hun vleesch, als, wat de twee eersten betreft, om tot rij-, last- of ploegdieren te worden afgericht.

Is het dierenrijk op zich zelf reeds slecht bevolkt, bij een bezoek aan de binnenlanden zou men gelooven, dat er nog minder viervoetige bewoners aanwezig zijn dan werkelijk het geval is, zoo zeldzaam komen zij den reiziger onder oogen. Trouwens, zooals bekend, is dit ook op de best bevolkte eilanden van den Archipel het geval. Het is er mee gesteld als met de bloemen, wier pracht en geur w. i. w. vaak bezongen is en wordt, doch die in werkelijkheid hunne heerlijke gaven schijnen te willen schuilhouden, daar zij in de tropische wouden, bij een kortstondigen levensduur, onder de overweldigende massa groen als bedolven en daardoor voor den reiziger onzichtbaar worden. Vooral de zoogdieren worden in Timors wildernissen haast niet anders dan op jacht of bij toeval waargenomen. Dit geldt ook van de vleermuizen, die door verschillende vruchtenetende soorten vertegenwoordigd zijn. Als spoken fladderen zij 's nachts bij maanlicht zoo goed als onhoorbaar rond en

wiegelen zich nu en dan aan de groote vijgen- en kapokboomen, aan welker twijgen zij zich met de achterpooten vasthechten, terwijl zij den dag, op dezelfde wijze vastgeklampt, in rust doorbrengen. Ook de vliegende hond (Pteropi) komt veelvuldig voor. De Timoreezen zijn geene liefhebbers van zijn vleesch, maar des te meer houden er de Rottineezen, Savoeneezen en sommige afstammelingen van Europeanen te Koepang van, die dan ook op twee groote soorten dier vleugelhandigen vlijtig jacht maken.

Evenals in geheel Indië draagt ook hier de vogelenwereld het meest tot verlevendiging van het landschap bij. En inderdaad vertoont deze eene groote verscheidenheid en wordt door talrijke soorten van de families der hoenders, duiven, papegaaien, ijsvogels, zwaluwen, lijsters, spreeuwen e. m. a. gerepresenteerd. Toch zijn het slechts die enkele plaatsen, waar aanhoudende vochtigheid een weelderiger plantengroei te voorschijn roept, op welke de bont gevederde vogelenschaar in grooten getale aanwezig is, alsmede in de nabijheid der dorpen. Terwijl in de armoedige alang-alangvelden slechts een enkele kwartel met regelmatige tusschenpoozen zijn' slag laat hooren, en in de bamboeboschjes slechts hier en daar het kirren eener duif of het geschreeuw van een fraai rood geverfden papegaai, hoog in den top van een ouden vijgeboom zittend, vernomen wordt, ontwikkelt zich in de vlakten langs de rivieren een opgewekter leven. In de grootbladerige kronen der fraaie waaierpalmen brengt de moesang den dag slapende door, en naast hem houdt zich de koeskoes schuil; boven hunne hoofden slaat de witte kakatoe stilzwijgend den omtrek gade, in het kreupelhout daarentegen springt het prachtig groenblauw gekleurde sultanshoen rond en spoedt zich een troepje schreeuwende parkieten voort. De blauwe ijsvogel zit rustig op de voorover hangende takken zijne prooi af te wachten, om zich eensklaps bliksemsnel op den door het water schietenden visch te storten, terwijl andere vertegenwoordigers dezer soort zich ondertusschen aan de rijpe vruchten van den vijgenboom vergasten, daarbij vlijtig door andere vogels geholpen. Majestueus staan witte en grijze rijger aan den oever, den langen snavel gereed, om hunne buit uit het modderig oeverwater op te halen, terwijl de Indische tochtvalk het luchtruim doorklieft of van een nabijstaanden boom de wilde eenden beloert, die zich in het water verlustigen, en de kleine aardduif paarsgewijze door het lage struikgewas sluipt, een kierend geroep uitstootend. Grootere duiven, als Pergam en Poenai, verslinden de vruchten van den gawangpalm, wiens sappen, evenals die van den lontar, talrijke andere gasten aanlokken, zooals den honigzuiger, den

zwarten, langsnaveligen *Tropidorhynchus*, alsmede vliegenvanger en steenvalk, die wederom op de suikeretende insekten jacht maken. Ook de groote vledermuis komt eensklaps aanfladderen en weet op listige wijze van de uitdruipende toewak te stelen. Doch zij allen ondervinden wel eens de gevolgen van hun snoeplust, en door het vocht bedwelmde fladderen zij al tuimelende uit de hoogte langs den stam tot nabij den grond, om zich vervolgens in de wonderbaarlijkste slingeren te verwijderen.

Ook de inlandsche dorpen lokken vele vogels, die in de verschillende soorten van boomen en heesters hunne nesten bouwen of tijdelijk verblijf houden. In de heiningen van granaatheesters woont het kleine granaatvogeltje — te Koepang boerong daliema geheeten —; als een vlinder rondfladderende dringt het van tijd tot tijd met het spitse nekje in de geopende bloesems binnen, wier fraai roode kleur met het vuurroode onderlijf van het mannetje in pracht schijnt te wedijveren. Gretig aast het niet alleen op den nectar der bloemen, maar ook op kleine kevers, vooral van den granaatheester. In de boomen vertoeft een lief zwart-wit vliegenvangertje — kokodido der inboorlingen — terwijl in de toppen der vruchtboomen de langstaartvleugel en geel gekuifde kakatoe elkander op krijschenden toon schijnen uit te dagen. De gewone koekoek daarentegen verkiest in het lagere hout zijn verblijf op te slaan, en wat nog meer verwondering kan baren, deze onverbeterlijke en vrijpostige luiaard schijnt hier fatsoenlijker manieren te hebben aangenomen, daar hij, volgens het zeggen der inlanders althans, zijn eigen nest bouwt en ook zelve de eieren uitbroeit. Door de lucht schieten sperwer en torenvalk, en jaagt de zwaluw angstig voort. Is de nacht aangebroken, dan laat zich weldra de steenuil op klagenden toon hooren, waarop de luide roep der gekko's voortdurend uit het palmdak antwoordt. Spookachtig fladderen reusachtige vleermuizen rond, en talloze glimwormen schijnen als stralende vonken het kreupelhout in brand te willen steken. Een kleine, slank gebouwde koekoek (*Cacomantis tijmbonomus*) jaagt door zijn eigenaardig, zwaarmoedig stemgeluid, dat van de eenzame begraafplaats, waar hij bij voorkeur woont, tot in de nabij gelegen dorpen weerklinkt, den bewoners schrik en onsteltenis aan, want zijn sombere roep voorspelt hun wisse onheilen en zelfs den dood; vandaar zijn naam in het gewone leven van boerong tjelaka, d. i. ongeluksvogel. — Het aantal zwemvogels op Timor is gering, evenals dat der insektenetende. Daarentegen dienen nog de welbekende salanganen met een enkel woord vermeld te worden, die in de menigvuldige grotten, welke in de kalkformatie van het eiland en inzonderheid aan de Z. kust voorkomen,

overvloedige gelegenheid hebben, om hunne eetbare nestjes op te hangen. Ofschoon het uithalen daarvan in de duistere rotsspelonken der Z. kust, waar eene geweldige branding en golfslag de rotsen beukt, met groot gevaar verbonden is, waagt zich hier echter, door winstbejag gedreven, van tijd tot tijd een moedig inlander aan de inzameling van het zoozeer gezochte en met zooveel levensgevaar verkregene zwaluwnestje.

Van kruipende dieren (reptiliën en amphibieën) zouden er volgens het Aardr. en Statist. Woordenboek 36 soorten op Timor verblijf houden. Daaronder noemen wij in de eerste plaats de groote tweekielige krokodil (*Crocodilus beporcatus*), die eene lengte van 20 vt. bereikt, zoowel in sommige rivieren als in de brakwaterzone langs het zeestrand en in de mangrove moerassen huist, en zelfs voor menschen gevaarlijk is. Hier gelijk elders in den Archipel is dit geschubd monster het voorwerp van velerlei bijgeloof, en werden er vroeger te Koepang menschen — vooral jonge maagden — aan ten offer gebracht ¹⁾. Onder de leguanen verdient vermelding de *Monitor Timoriensis*, in het Timoreesch *Bajafa* geheeten, die somtijds de boomen beklimt en zich overlangs op een' tak ter ruste vleit. Onder de vliegende hagedissen is de *Draco Timoriensis*, bij de inboorlingen *Tapisoesoe* genaamd, eigenaardig; het is een argeloos diertje, dat altijd op de boomen leeft. Dr. Muller vermeldt nog een vertegenwoordiger der hagedisachtigen, dien hij wegens zijn zwarten baard *Scinus melanopogon* noemt, en volgens hem op Timor en Samauw in groot aantal, doch nergens elders in Insulinde voorkomt. *Salvator* en *Gekko* zijn hier even algemeen als elders. Van de slangen, welke prof. Studer op het eiland zag, behooren er 6 soorten tot de Indische fauna, terwijl een kleine reuzenslang (*Tiasis amethystinus*) ook op de Molukken aanwezig is. Verschillende vergiftige soorten komen er voor, doch van geen enkele schijnt de beet doodelijk te zijn. De meest gewone slangen zijn de vergiftige *Trigonocephalus viridis*, wier groene kleur met die van versche bladeren overeenstemt, en de *Timeresurus erythrurus*, die vooral in het gebergte leeft, ook vergiftigd is, doch door de inboorlingen weinig gevreesd wordt. De *Python Timoriensis* en *Coluber subradiatus* komen ook nog al veelvuldig voor. Een kikvorsch (*Rama tigrina*), welke in waterpoelen leeft, is in Insulinde ver verbreid, een boomkikvorsch (*Hyla rugosa*) heeft Timor met Java gemeen. „De landslakken die men dikwijls aan de struiken vindt, *Helix*- en *Bulimus*soorten, behooren volgens Martens tot het Indische en Australische gebied, een *Helix* (*Helix argilacea*)

1) Veth, *Gids* 1855 I blz. 565.

nadert tot Australische vormen, een *Nanina* (*Nanina cidanis*) tot de Moluksche, een *Bulimus* (*Bulimus contrarius*) tot de O. Indische soorten."

De insektenwereld vertoont geene groote verscheidenheid en draagt min of meer het karakter van de O. helft van Insulinde. De eereplaats komt hier toe aan de nijvere bij (*Apis dorsata*), die hare honingrijke nesten vrij in de toppen van hooge boomen bouwt en een der voornaamste uitvoerartikelen levert, het was. Het aantal bijenzwermen in de Timoreesche bosschen is verbazend groot, en vaak zijn er bloedige en langdurige oorlogen gevoerd om het bezit eener aan bijennesten rijke landstreek, zooals, om een enkel voorbeeld te noemen, de meer dan zesjarige strijd tusschen de rijken Sonnebait en Amfoeang (1864—1870). Het was van het zuidelijk deel des eilands wordt, of werd althans, voor niet zoo goed gehouden, als dat uit de noordelijke (Portugeesche) streken. Misschien is het daaraan voor een deel toe te schrijven, dat de aanvoer van het produkt in de laatste 25 jaar te Koepang sterk verminderd is. De uitvoer van de hoofdplaats bedroeg in de jaren 1860, 1861 en 1862 resp. 569, 859 en 1201 pikols. In de latere regeeringsverslagen vinden wij geene bepaalde cijfers meer, maar alleen enkele vluchtige opmerkingen, zoo b. v. in het verslag over 1887 de mededeeling, dat de inzameling van sandelhout en was wegens de lage prijzen slechts matige winsten opleverde. Trouwens heeft die inzameling op zeer ruwe wijze plaats, waarbij niet alleen de stok der bijen vernietigd wordt, maar men zelfs den tijd niet afwacht, tot dat hij afgezwermd heeft. De inlanders gaan vooral zoo vroeg, terwijl de nesten nog vol jonge bijen zijn, tot de inzameling over, omdat zij de jonge bijen, in honig gesopt, als eene groote lekkernij beschouwen ¹⁾. Naast de bij moeten vlinders, glazenmakers en mieren genoemd worden, welke laatste niet alleen op den bodem, maar ook op de struiken hunne nesten bouwen. Merkwaardig zijn de wandelende bladen en takken. De laatsten zijn een aan Timor eigen reusachtige sprinkhanensoort (*Empasa Goliath* Gr.) wel 20 c. M. lang, die in de grasvlakten levende, op andere insekten jacht maakt, en met samengevouwen vleugels sprekend op eenen groenen tak gelijkt.

Wellicht nergens in Insulinde heerscht grooter verscheidenheid in soort en kleur van veelvoeten, schaal- en weekdieren dan aan het zacht afhellende noorderstrand van Timor, dat bij ebbe eene uitgestrekte vlakte

1) Zie voor meer Esser: Over bijenteelt op Timor. T. v. Nijverh. en Landb. in Ned. Ind. dl. X, blz. 250 en volg.

aanbiedt, waarop vrouwen en kinderen ijverig in de weer zijn, om de weekdieren en kleine visschen, die tusschen steenen en stronken zijn blijven liggen, bijeen te verzamelen. Aan de wortels der rizophoren hechten zich oesters vast; ook zijn de kusten geschikt voor de inzameling van sponsen en van de in China zoozeer gezochte tripang, welke zich in de inhammen en stille bochten op de koraalriffen en onder den waterspiegel verborgen kalkklippen vasthechten. Ook parelen treft men hier en daar bij Timor aan, zoo o. a. ten Z. van het rijk Amarassi circa 10 mijl ten Z. O. van Koepang, waar eene groote parelbank ligt; doch nergens worden parelen van groote waarde gevonden, omdat de grond te modderig is en door de golven steeds in beweging wordt gehouden.

In de wateren om Timor komen ook talrijke walvisschen, haaien en schildpadden voor. De laatsten worden om het kareet, de haaien om de vinnen gevangen. De cachelot lokt niet alleen talrijke vreemde, voornamelijk Amerikaansche walvischvaarders, maar verschaft ook aan vele Soloreezen een ruim middel van bestaan. Het spek wordt in stukken gesneden en in de zon gedroogd (dingding), het vet, dat uitdruipt, opgevangen en als traan gebruikt. Ook de geschatte reukstof ambergrijs, van deze dieren afkomstig, wordt door hen ingezameld. De meening, als zouden de rivieren en zeeën van Timor arm aan visch zijn, is, vooral door de onderzoekingen van Dr. Bleeker, gebleken onjuist te wezen; want het aantal thans bekende zoet- zoowel als zoutwatervisschen is vrij groot,¹⁾ en vele hunner leveren een gezond en smakelijk voedsel op. Door de Timoreezen zelve wordt de zeevisscherij geheel verwaarloosd, daar zij, evenals de Rottineezen, zeer slechte zeevaarders zijn, en zonder de Soloreezen, die te Koepang als visschers en roeiers verblijf houden, zou de hoofdstad geheel van visch verstoken wezen. Tot het vangen bedient men zich hier van dezelfde middelen als elders in Indië, o. a. ook van bamboezen staketsels (sero's) en van vergiftigde wortels, waarmee het deel van het strand, dat bij ebbe droog loopt, bestrooid of bestreken wordt, hetgeen de bedwelming der visschen ten gevolge heeft, waarna zij zonder moeite kunnen gegrepen worden.

1) Zie dienaangaande de verschillende artikels in de onder de bronnen opgenoemde jaargangen van het Nat. T. v. Ned. Ind.

HOOFDSTUK IX.

Delfstoffen.

Het is de vermeende mineraalrijkdom geweest, welke meer dan eenige andere zaak, de aandacht op Timor heeft doen vestigen. Vooral twee delfstoffen wilde men er met alle geweld in den grond vinden, goud en nog meer bepaaldelijk koper. Met de geschiedenis van het zoeken naar dit laatste metaal zou men een boekdeel kunnen vullen, en wel zou het eene tragische historie worden, vooreerst omdat, ondanks het vele praten en schrijven over deze zaak, het koper zich nog maar altijd niet uit den boden wil laten opdelfen, en dan wegens het treurig uiteinde, dat den meesten navorschers ten deel viel. De schatten van Timors bodem schenen onder de tooverspreuk te rusten van een' Nitoe, die een ieder welke er de handen naar uitstak met den dood bedreigde. Of de inlanders zulks ook meenden, toen zij het zoeken er naar, volgens sommige reizigers althans, pomali verklaarden? Dat op Timor koper en goud werkelijk aanwezig zijn, is boven elken twijfel verheven, doch de vraag is slechts, in welke hoeveelheid? Reeds aan de O.I. Compagnie was het voorkomen van koper bekend, doch zij bezat dienaangaande niets dan eenige onzekere mededeelingen op het landschap Manatoetoe aan de N. W. kußt betrekking hebbende, waarvan geruchten liepen, dat er rijke koperaderen werden gevonden. De eerste onderhandelingen door de Compagnie met de inlandsche hoofden over de exploitatie aangeknoopt hadden, volgens den Heer Heymering in 1662 ¹⁾, volgens Valentijn in 1665 ²⁾ plaats. Het bijgeloof der inboorlingen zou echter de zaak zoo niet onmogelijk dan toch zoo lastig gemaakt hebben, dat zij niet tot uitvoering kwam. In 1748 had de eerste ontdekking van koperertsen in W. Timor plaats, en ook hier deed de Compagnie eene poging om er haar voordeel mee te doen, doch de opgravingen leverden een negatief resultaat. Daarna bleef de zaak rusten tot in onze eeuw. De ervaren resident Hazaart, geene poging onbeproefd latende, om het aan zijn bestuur toevertrouwde eiland tot ontwikkeling te brengen, besloot daartoe ook den ertsrijkdom van het eiland te gebruiken en vestigde daarom herhaaldelijk, en vooral in 1821, de aandacht der Regeering op Timors koperrijkdom. Het daarop volgend bezoek van den Heer Reinwardt

1) Tijdschr. v. Ned. Ind. dl. IX blz. 55.

2) Valentijn t. a. p. III, 2, blz. 111.

leverde niets op, want onwil zijner begeleiders maakten elk grondig onderzoek onmogelijk en dwongen hem weldra naar Koepang terug te trekken ¹⁾. Drie jaar later landde er de regeerings-commissaris Kruseman, ten einde de Timoreesche toestanden te onderzoeken en plannen te ontwerpen, waardoor de baten van het eiland zouden vermeerderd, en dus de ongunstige verhouding tusschen uitgaven en inkomsten zoude weggenomen worden. Om dit te bereiken deed hij, behalve andere voorstellen, ook een tot het ontginnen van de koper- en goudertsen, die in aanzienlijke hoeveelheid in den bodem heetten te zijn, en waartoe hij meende, dat „met eenige geschikte maatregelen de mogelijkheid bestond” ²⁾. Noch dit, noch een zijner andere voorstellen kwam in vervulling. Het daarop volgend bezoek van de bekende Natuurkundige Commissie was ook daarom zoo gewichtig, wijl zich daarbij een knap geoloog, Macklot, bevond, zoodat het te verwachten was, dat men thans over het al of niet aanwezig zijn van rijke koperertsen zekerheid zoude erlangen. Doch het rapport op 3 Januari 1830 door den Heer Macklot met overlegging van monsters bij de Indische regeering ingediend, ging denzelfden weg, als dat van den Oberbergrath Stift, over den goudrijkdom van Aruba in West-Indië, in 1827 aan de Regeering gezonden. Beide stukken verdwenen op geheimzinnige wijze, althans werden nooit gepubliceerd. Ongelukkig kwam nu de Heer Macklot op jammerlijke wijze om het leven, en aan zijn reisgenoot, Dr. Muller, hebben wij ook hier te danken, dat althans iets van zijne nasporingen tot ons gekomen is. Daaruit blijken twee zaken: vooreerst dat ook hij niet in staat is geweest — hoogst waarschijnlijk tengevolge van de aaneenschakeling van tegenspoeden, waarmede de expeditie gedurende de dertien maanden van haar verblijf onophoudelijk te kampen had — om zich die gegevens te verschaffen, waardoor hij een afdoend oordeel over deze zaak zou hebben kunnen uitspreken; in de tweede plaats schijnt zijn oordeel niet gunstig te zijn geweest. Beter denkt hij en ook Muller over de aanwezigheid van koper en goud in de Portugeesche bezitting. Zoo werd door de Commissie een stuk gedegen koper ter zwaarte van 1,8 K. G. meegebracht, dat uit Delli's omstreken afkomstig moest zijn. De Heer Stift was van oordeel, dat het rapport van Macklot niet volledig genoeg was, om daarop eene eindbeslissing te bouwen; maar dat daartoe nogmaals een nauwkeuriger en grondiger onderzoek moest plaats

1) Reinwardt t. a. p. blz. 335—369.

2) J. D. K(ruseman), Oosterling dl. II 1836: Beschrijving van het eiland Timor en eenige naburige eilanden, blz. 5.

hebben. Dit werd aan den regeerings-commissaris voor Timor, Francis, opgedragen, die eigenlijk met een ander doel in 1831 naar het eiland werd gezonden, en dan ook in zijn lijvig rapport wel belangrijke bijzonderheden over verschillende andere zaken, doch niets over den metaalrijkdom, met name het koper en goud, mededeelde, en zich hierin van een beslissend antwoord onthield, „dewijl daaromtrent bij deskundigen twijfel bestond, die eerst door een tijd- en geldroovend onderzoek zou kunnen worden opgeheven.”

Hiermede was de kwestie voorloopig uit de wereld geholpen en bleet rusten tot in 1848. In dat jaar kwam de mineraloog von Sommer, na zijn terugkeer uit Australië te Batavia vertoevend, eensklaps met een plan tot exploitatie van Timor's kopermijnen voor den dag, wist eenige ingezetenen van Indië tot het bijeenbrengen van het voorloopig benoodigde kapitaal over te halen en na den steun der Indische regeering gevraagd en verkregen te hebben, landde hij in 1849 te Atapoepoe en meende weldra in de nabijheid dier plaats de bewijzen van het voorkomen van rijke koperlagen gevonden te hebben. Doch ook hem trof het lot van zoo menig bezoeker van Timor: nog in hetzelfde jaar stierf von Sommer. Zijn reisgenoot Brouwer zette de onderzoekingen voort en diende daarover in Augustus 1849 en Januari 1850 zijne rapporten in. Zijne denkbeelden komen in het kort hierop neer: Tot dusverre heeft men de fout begaan, het koper steeds in groote hoeveelheid en in gedegen toestand te willen vinden. Men mag de hoeveelheid der aanwezige ertsen niet beoordeelen naar de resultaten, die de inlanders verkrijgen, wijl deze daarbij op eene ellendige wijze te werk gaan. De vroegere rapporten waren meestal niet de vrucht van zelfstandigen arbeid, maar het eene doorgaans eene copie van het voorafgaande. Dat de meening, dat rijkere koperaderen dan in Nederlandsch Timor in het Portugeesche deel zouden voorkomen, bezijden de waarheid is, hebben evenzeer de Portugeesche rapporten bewezen, als het ook uit de geologische gesteldheid blijkt. Dilly, waarvan o. a. het door Muller meegebrachte stuk heette afkomstig te zijn, ligt te midden van een steenkoolgebergte, zoodat binnen 20 Eng. mijl in den omtrek geene koperertsen kunnen aangetroffen worden. Slechts de berg en rivier Birak nabij Manatoetoe leveren koper op, zooals de naam reeds bewijst (birak beteekent in het hier gesproken dialect koper). Volgens Brouwer moet dit dus de plaats zijn van den Koperberg der vroegere berichten, waar de Compagnie, zooals vermeld, wilde graven. Van het bijgeloof der inboorlingen kon hij echter geen spoor ontdekken, want in plaats van twee heilige buffels, „die steenen aten en gezuiverd

koper weder uitwierpen"; vond de Heer Brouwer boven op den Birak eene kampong, alsmede de sporen van twee oudere dorpen. De overige door hun' koperrijkdom bekende plaatsen in Portugeesch Timor grenzen aan die streken van het Nederlandsche gebied, welke hij tot de koperrijke rekent. Zeven plaatsen noemt hij als zoodanig, doch slechts ééne daarvan, nl. eene plek in het gebied van Fialarang, 5 à 6 uur lang en ongeveer 2 uur breed, waar vier plaatsen rijke ertsaderen zouden bevatten, werd door hem onderzocht, daar hij wegens ongesteldheid moest terugkeeren. De overige zes plaatsen waren: 1e Soen Moeta, in Harnenno gelegen; 2e eene plaats in Lidak; 3e eene dicht bij de woonplaats van den kleinen Radja van Fialarang; 4e eene in het gebied van den grooten Radja van Fialarang, waar zulke hoeveelheid gedegen koper aangetroffen wordt, „dat de inwoners van den omtrek al het vaatwerk, wat elders van hout of andere stoffen wordt gemaakt, van koper vervaardigen.” (!) 5e Eene plaats in Noi-Timoe; 6e bij de klip Fatoe-Kail in Amfoeng, district Taibenoe. Ook zullen volgens hem later nog wel vele andere plaatsen blijken koperertsen te bevatten. Tevens roemt hij de gediensigheid der inlanders, die hem overal bij zijne nasporingen behulpzaam waren. Ten slotte zegt de Heer Brouwer: „Zooveel als nu reeds bekend is geeft mij het recht te zeggen, dat in het midden van Timor, en voornamelijk in het Nederlandsch gedeelte, een gordel van rijke kopermijnen is; terwijl 5 percent van de opbrengst eener enkele mijn, die slechts 1000 ton koper levert, meer dan genoeg is, om driemaal de kosten eener bezetting als die te Koepang te dekken.” Ondanks de opmerking, dat de berichten van den Heer Brouwer, als van een nieuwelings op het gebied der mineralogie, niet al te zeer te vertrouwen zijn, hechtte prof. Veth blijkbaar toch nog al gewicht aan zijne voorstellingen. Volgens het tegenwoordig standpunt der zaak, zouden wij de verklaring van den Heer Brouwer, „dat de rapporten doorgaans niet op zelfstandig onderzoek steunen”, liefst eerst na lezing van het zijne willen onderschrijven. Vooreerst toch is zijn onderzoek te spoedig afgeloopen en heeft hij van de vele, door hem opgesomde vindplaatsen, slechts eene enkele bezocht en ook hier, zooals aanstonds bij den ingenieur Jonker zal blijken, de koperertsen meer in zijne verbeelding dan in den bodem gevonden. Ook is eene hoeveelheid „van slechts 1000 ton”, waarschijnlijk niet uit alle koperaderen samengenomen te produceeren, en al ware de quantiteit en qualiteit van het erts werkelijk aan eene ontginning gunstig, dan zijn nog andere moeilijkheden dan het vestigen „eener bezetting als die te Koepang” te overwinnen. Toch zien wij Brouwers mededeelingen nog in hetzelfde jaar bevestigd

worden door die van den toenmaligen resident van Lynden, die ook hoog op gaf van de kopermassa's in de verschillende landschappen zijner residentie, en die daarom ook van eene exploitatie gunstige resultaten verwachtte. Spoedig had nu eene aanvraag om concessie plaats en werd deze ook verkregen; doch de voorwaarden, overeenstemmend met het in October 1850 uitgevaardigde reglement op de mijnontginningen in Nederlandsch-Indië, waren zoo bezwarend, dat de concessionarissen aarzelden, om toetetreden. Daarom werd uitstel gevraagd, en terwijl men nu met nieuwe onderhandelingen met de Indische Regeering bezig was, overleed de Heer Brouwer, en daarmee viel de geheele onderneming in het water.

Vijf jaar hierna verscheen het artikel van prof. Veth in de Gids, waarin de geheele koperkwestie tamelijk uitvoerig uiteengezet werd. Ofschoon hij daarbij geene nieuwe gezichtspunten kon ontwikkelen, achtte Veth toch de aanwezigheid van rijke koperertsen op Timor zeer waarschijnlijk. Dit blijkt o. a. uit hetgeen hij over het ongunstig oordeel door de Heeren Macklot en Muller geveeld, zegt: „Het spreekt echter van zelve, dat zij daarmede niet het laatste woord over deze aangelegenheid gesproken hebben. Daartoe was hun onderzoek op verre na niet langdurig en omvattend genoeg, en de bezwaren die zij meenden, dat zelfs bij de ontdekking van rijke koperaderen in het binnenland, de ontginning zouden drukken kunnen door de omstandigheden allengs gewijzigd en uit den weg geruimd worden, en erlangen ten deele reeds dadelijk een ander aanzien, wanneer men zich eene ontginning door particulieren voorstelt, aan welker mogelijkheid de Heer Muller niet eens schijnt te hebben gedacht.” En op eene andere plaats: „Maar het zal wel niet ongepast zijn, hierbij ook nog op het zeer versche en leerzame voorbeeld te wijzen van Biliton. Nadat ook daar een natuurkundige, de heer Van Doren, het oordeel had uitgesproken: „Biliton is geen tineiland”, heeft een hernieuwd onderzoek door een ingenieur van het mijnwezen geheel andere resultaten opgeleverd en thans reeds worden niet onaanzienlijke hoeveelheden tin van Biliton te Batavia ter markt gebracht.” Thans heeft dat onderzoek van een mijningenieur ook op Timor plaats gehad en tot resultaat gegeven, dat Timor nooit een tweede Biliton worden zal. Ook uit de verzuchting bij de bespreking van het mislukken van Brouwers onderneming door diens dood „wie zal haar weder in het leven roepen?” kan ons blijken, welke groote verwachtingen ook prof. Veth toenmaals aan eene ontginning hechtte. Toch schijnt hier de overigens veel te zwartgallige Temminck het juiste woord gekozen te hebben, als hij van de koperertsen als van „des chimériques richesses” spreekt.

In de beschrijvingen van het eiland Timor van latere dagteekening vinden wij weinig nieuws aangaande den koperrijkdom. Zeer terecht maakt het Aardr. en Statist. Woordenboek de opmerking, dat men over het koper van Timor veel gesproken, maar er nimmer ernstig naar gegraven heeft. In Schneiders Bijdrage worden als vindplaatsen genoemd Montassi, op een kwartier uur afstand van Koepang, Oisie, Fialarang, Sonnebait, en buiten ons gebied Dilly, en verder er op gewezen, dat het metaal of als zwavelkopererts, of als lazuursteen en malachiet, of als koperglans, en ook in gedegen toestand voorkomt ¹⁾. Het kopergehalte schijnt doorgaans gering te zijn; zoo b. v. bleek een erts door den resident Wijnen naar Batavia gezonden en door den Heer Bleekrode onderzocht, slechts ruim 4% koper te bevatten en dus voor ontginning ongeschikt te zijn ²⁾, wijl hiertoe het erts in het algemeen minstens 10% dient te bevatten. Wallace, die zich als zoöloog niet speciaal met de geologische gesteldheid of den mineraalrijkdom kon bezig houden, maakt toch de juiste opmerking, dat koper w. i. w. op meerdere plaatsen in den grond zit, doch steeds als zeer arme erts, zoodat het de moeite van ontginnen niet zoude loonen. Wel worden er volgens hem „klompen gedegen koper” aangetroffen. Waarop Veths aanmerking, dat men in Nederlandsch Timor rijke koperaderen gevonden heeft, steunt, is ons niet bekend, waarschijnlijk nog op Brouwers rapporten, of op de aanvraag tot concessie van twee Nederlanders, om het erts in de landschappen Djenilo, Loro Beboki en Harnenno te exploiteeren, welke concessie in 1868 verleend werd ³⁾. De uitslag van het eerste onderzoek in loco moet wel ongunstig zijn uitgevallen, daar men sedert niets meer van de zaak gehoord heeft. Toch gaven velen de hoop nog niet op. In 1869 verscheen het werkje van den Heer de Bruyn ⁴⁾ en daarna werd de zaak nogmaals aangepakt, in zooverre, dat de Heeren Drysdale en de Siso te Koepang de koperhoudende klei, die te Oesoe, circa 15 K. M. van Babauw, voorkomt zochten te ontginnen. Men constateerde daarbij wel de aanwezigheid van die klei of blauwe letten tot op 40 M. diepte, doch alleen in eene laag aan de oppervlakte van 10—12 d. M. dikte vond men enkele plaatsen, waar het kopererts eenigszins ruim verspreid was, terwijl het op 5,5 M. volstrekt niet meer voorkwam. De onderneming werd dan

1) Nat. T. v. Ned. Ind. dl. XXV t. a. p. blz. 104.

2) idem dl. XXVII t. a. p. blz. 381.

3) Kol. Verslag 1868.

4) H. de Bruyn: Ontwerp van kopermijnontginning op Timor.

ook na een paar maanden reeds opgegeven. Prof. Studer, een der jongste reizigers op het eiland, zegt, dat op verschillende plaatsen in den kern van „gesprengten Kolenkalkgewölbe” een roode thonmergel voorkomt, die rijk aan koperertsen is. Doorgaans zijn het erwten tot vuistgrooten nieren van gedegen koper of roodkopererts, overtrokken met malachiet, die in de thon verstrooid liggen. Waar de thonmergel aan de oppervlakte komt, worden in den regenmoesson de lichtere bestanddeelen weggespoeld, terwijl de zwaardere koperkorrels liggen blijven. „Na regenbuien kan men gewoonlijk grooten hoeveelheden koperertsen onmiddellijk daaruit verzamelen, bij gravingen in diepere lagen vindt men daarentegen slechts weinig”.

Daar het nog steeds aan voldoende, vertrouwbare gegevens ontbrak, om een eindoordeel in deze zaak uit te spreken, en menigeen zich nog gouden of juister koperen bergen van Timor voorstelde, werd door de Indische regeering in Mei 1872 de mijnningenieur Jonker met een onderzoek naar den koperrijkdom van dit eiland belast, die zich nog in de laatste helft van dat jaar op voortreffelijke wijze van de hem opgedragen taak kweet en het rapport met kaart in het Jaarboek van het Mijnwezen publiceerde ¹⁾. Daarin worden al de plaatsen opgenoemd, welke den naam hadden, rijk aan koper te zijn, n. l.:

- 1°. Het rijk van Junilo (de omstreken van Atapoepoe).
- 2°. Het rijk van Harnenno en een deel van Bebokki.
- 3°. Het landschap Lamaknen (rijk van Fialarang).
- 4°. De omstreken van Oesoe, dicht bij de grens der gouvernementgronden.

In de rijken van Juanilo en Harnenno bezat reeds de Heer J. S. Crawford, op grond van overeenkomsten met de regeerende vorsten, het recht naar koper te graven. Volgens eene door hem aan den Heer Jonker gedane mededeeling, stonden in Juanilo de volgende plaatsen bekend als kopererts bevattende: Toho-Kelik(?), Boei-Kikiet, Hagriwatoe(?), Termanoe, Rai-Katar, Foho-Waikias, Bai-Aba, Boesoe mata kakotoen, Foho (Oestatoe) Ratyn(?), Oen-Ressi, Mahon, Oesi poeti Ratyn(?) en Wej-Loemak. De van een (?) voorziene plaatsen waren aan niemand bekend, de overige werden nauwkeurig onderzocht, doch nergens eene hoeveelheid koper of erts van eenige beteekenis ontdekt. Wel spreekt de Heer Jonker op verschillende plaatsen van vrij aanzienlijke massa's ijzerertsen, hetzij als rood-

1) Jaarb. v. h. Mijnw. 1873 dl. I. Rapport van het voorloopig onderzoek naar het aanwezen van kopererts op het eiland Timor door den mijnningenieur H. J. W. Jonker blz. 157 en volg.

of bruin-ijzererts, hetzij als chroomijzererts, zooals aan den berg Rai-Katar ten N. W. van Atapoepoe, dat hier door den militairen arts Brummer ontdekt en zelfs door den Heer Drysdale van Koepang, hoewel zonder succes, geëxploiteerd werd. Ook de heuvel Boei-Kikiet, ten N. O. van Atapoepoe, vertoont in de serpentijnmassa, waaruit hij zoo goed als geheel bestaat, meer ijzer dan koper; terwijl de heuvel Dada-Riti op zijn top zelfs eenige zware blokken (bruin) ijzererts draagt, dikwijls door een aanslag van malachiet overtrokken. Doch van koperkies of andere koperertsen was hier geen spoor te zien. Het gewenschte metaal bleek dus in het rijk Junilo niet voor te komen en „al zou er een rijk nest gevonden worden, dan toch zou de mogelijkheid eener exploitatie zeer in twijfel moeten worden getrokken.” Tot de omstandigheden, welke hier aan elke mijnontginning bedenkelijke bezwaren in den weg leggen rekent de Heer Jonker.

1°. Er is niet de minste regelmatigheid in het voorkomen van het erts waar te nemen, en deze is in dit eruptieve gesteente (serpentijn) ook niet te verwachten, waardoor een exploitatie zeer onzeker en moeilijk wordt.

2°. Gebrek aan hout. Het timmerhout zou geheel door de weinige hier aanwezige kajoe-poetih boomen en enkele andere aan het zeestrand moeten verschaft worden, waarbij zoowel kwaliteit als kwantiteit te wenschen overlaten.

3°. Gemis van arbeidskrachten; want het land is dun bevolkt, zoodat niet veel geschikte arbeiders te vinden zijn, en deze zijn niet te bewegen, om zelfs tegen een hoog loon geregeld te werken. Het aanvoeren van werklieden van elders is met het oog op het slechte klimaat aan groote bedenking onderhevig.

4°. Ook het noodige water is niet gemakkelijk te verkrijgen; daar in den O. moesson de meeste rivieren verdwijnen, en wel in het andere jaargetijde des te overvloediger water afvoeren, doch het opvangen daarvan zoude reservoirs en kostbare afdammingen vereischen.

„Uit het voorafgaande blijkt, dat hier zooveel omstandigheden samenloopen om zelfs, bij het aanwezig zijn van rijke ertsen eene ontginning bijna onmogelijk te maken” 1). Letten wij daarbij ook nog op de ellendige bergpaden, die door behoorlijke wegen moeten vervangen worden, vóór aan eenig transport gedacht kan worden, welke wegen met het oog op het terrein zeer kostbaar zullen wezen, dan blijft er van Brouwers rooskleurige voorstelling en van zijn geheelen gordel van rijke kopermijnen niet veel over. De opgesomde bezwaren doen zich nl. overal op het

1) Jonker t. a. p. blz. 172.

eiland in nagenoeg gelijke mate voor; want het tweede district, dat Jonker onderzocht was het rijk Harnenno, waar in het hoofdzakelijk weer uit serpentijn bestaande gebergte naast nesten van hoornsteen, bruin-, rood- en chroomijzererts ook koperertsen, als malachiet, lazuur, koperkies en bont-kopererts zich voordoen. Doch van de 11 plaatsen waar koper zou voorkomen ¹⁾, waren 2 niet te vinden en van de 9 overige heet het weer „Nergens werd eenige aanzienlijke hoeveelheid erts gevonden en de exploitatie zou met dezelfde moeilijkheden als in Junilo te kampen hebben; alleen is de hoeveelheid hout eenigszins groter”.

In het rijk van Fialarang schijnt de bodem een weinig meer koper te bevatten, en zijn ook de bezwaren tegen eene ontginning niet zoo groot, als in Junilo en Harnenno, maar toch nog van dien aard, dat zij, vooral in verband mer het gering gehalte van het erts eene voordeelige exploitatie onmogelijk maken. Als vindplaatsen zijn vooral te noemen: Wej-loe, Leytimon en Fialarang. — Hoe het in de omstreken van Oesoe gesteld is hebben wij reeds vroeger gelegenheid gehad op te merken.

De van ouds beleden meening, dat Timor rijk aan koper zoude zijn, meent Jonker daaraan te moeten toeschrijven, dat de koperhoudende klei (trochitenkalk) alom op het eiland gevonden wordt en dus wel tot de meest verbreide formaties behoort, alsook dat de rivieren, zich in die weeke klei een bed uitschurende, het erts meevoeren en alzoo nog verder verspreiden. Uitgezonderd de bergen van Sonnebait werden alle plaatsen, die eenigszins rijk aan koper heetten te zijn, onderzocht en overal een negatief resultaat verkregen. Ook in het Portugeesche deel, dat nog grooter schatten van dit metaal zou bergen, werd er twee jaar lang door een Engelsch ingenieur vruchteloos naar gezocht. De eindconclusie van Jonkers nasporingen luidt aldus ²⁾: „de uitkomsten van dat onderzoek waren ongunstig, want op geen der vindplaatsen werd eene voor ontginning voldoende hoeveelheid kopererts aangetroffen. Op goede gronden werd verder aangetoond, dat van verdere nasporingen naar kopererts op dat eiland weinig goeds is te verwachten en dat buitendien elke mijnontginning in dat land met zeer belangrijke bezwaren zoude hebben te kampen”. En hiermede zal wel het laatste woord in deze zaak gesproken zijn. Ongelukkig dus voor het eiland, indien de woorden op het einde van Prof. Veths overigens zoo voortreffelijk artikel: „de ontginning der

1) Het waren: Boessorra, Nahitoe (Fatoe Nitoe?), Onein, Loen-Mata, Niti, Bin-nenmouw, Pana (?), Raitoeki, Hoinenno, Oei-Toys en Alam-kassi.

2) Jaarb. Mijnwezen 1873, I, blz. 273.

kopermijnen vormt den hoeksteen van Timors toekomstige welvaart", mochten blijken waarheid te bevatten. Doch wij gelooven het niet. Wel zit ook hier de rijkdom in den grond, maar geene kostbare edelgesteenten, geen zeldzame parelen of gezochte metalen werpt hij den eersten besten gelukzoeker in den schoot; neen, het zijn slechts die schatten welke alleen door noeste vlijt, door krachtigen, ingespannen arbeid aan den bodem kunnen ontwoekerd worden. En indien eens de inboorling tot eene hoogere trap van ontwikkeling zal gekomen zijn, indien zijne behoeften en begeerten grooter zullen zijn geworden, dan zal ook dit voorkind der formatie, ondanks den ruwen mantel van kalkrotsen, die zijne innerlijke waarde aan het oog van den oppervlakkigen beschouwer onttrekken, tot zijn recht komen en zijne tropische natuur niet verloochenen. Eerst meer belangstelling en zorg van Regeeringswege, eerst meer praktische beschaving van den Timorees, en ook deze bezitting zal ophouden een lastpost voor de schatkist te zijn, ook van hier zullen rijke scheepsladingen katoen, koffie en talrijke andere produkten in het moederland kunnen aangevoerd worden, en zoowel voor den inlander als voor de Regeering zegenrijker vruchten afwerpen, dan waartoe de aanwezigheid van kostbare ertsen en de stroom avonturiers, dien zij aanlokken, in staat zouden zijn.

Van edele metalen heeft een, nl. het goud, Timor langen tijd een onverdienden roep bezorgd. Ook naar dit metaal liet de Compagnie opsporingen doen. Daarom werd reeds in het verdrag, dat Paravicini in 1756, in naam der O. I. Compagnie, met een groot aantal vorsten van Timor, alsmede met die van Rotti, Savoe, Solor en Soemba sloot, in één artikel over het zoeken naar goud gesproken en bepaald, dat dit zoeken twee keer per jaar zou gebeuren, en wel in twee streken: in de rivier Mioemaffo en te Tepas. Op geen der beide plaatsen werden de, naar het schijnt hooggespannen verwachtingen vervuld. In de genoemde rivier vond men niet veel, en reeds in 1762 en 1764 werden wijzigingen gebracht in de overeenkomst met den heerschenden radja; te Tepas ging men zoo onvoorzichtig en met zoo weinig zaakkennis te werk, dat vijf keer achtereen de mijnen instortten. En aangezien daarbij menschenlevens verloren gingen, weigerden de inboorlingen eenvoudig, zich verder met het gouddelven bezig te houden; want thans kreeg het voor een oogenblik onderdrukt bijgeloof, dat het goudzoeken „pomali" is, weer de overhand. Het was waarschijnlijk dit bijgeloof, waardoor eene nieuwe onderneming in 1770 verijdeld werd en zelfs noodlottige gevolgen had. In dat jaar was nl. zekere Jozef Kana met 40 Maardijkers naar de Non-

baun of Soengei Mäs (zie Hoofdstuk VI) gezonden, om er goudzand in te zamelen. Doch na eenige dagen met den arbeid bezig te zijn geweest, werd hij des nachts onverhoeds door eene gewapende bende van den radja van Sonnebait overvallen, en kwamen zij allen om het leven, uitgezonderd een knaap, die aan de slachting ontkomen zou zijn en de jobstijding naar Koepang zoude gebracht hebben.¹⁾ Daarop deed de Compagnie in 1785 nogmaals eene poging, om in de rivier Mieomaffo goud te laten wasschen, doch zonder gevolg. Honderd jaar lang waagde zich niemand aan eene nieuwe proefneming, niet zooals de Heer Veth meende uit schroomvalligheid, maar uit gebrek aan vaste, vertrouwbare gegevens. Muller achtte de hoeveelheid goud, die Timor bevat gering. Volgens hem komen in vele rivieren korreltjes en schilfertjes goud in onbeduidende kwantiteit voor, die de inlanders verzamelen en doorgaans zelf gebruiken tot het maken van sieraden. Ook zouden de meest bekende goudvoerende rivieren van West-Timor zich in het binnenland bevinden, vooral in het rijk van Sonnebait, als in Amanoko, Pitai en vele andere gewesten. De inlanders verzamelen het metaal door middel van groote steenen, die eenigszins uitgehold zijn, en waarover het water kan weglopen, terwijl het slib met de gouddeeltjes in de holte achterblijft.²⁾ Muller vermoedt, dat het stofgoud in het Portugeesche rijk in grooter hoeveelheid gevonden wordt. Ook schijnt men aldaar in latere jaren goudaderen ontdekt te hebben, vooral in Bibiluto, waar een groot deel der bewoners van de inzameling ervan zou leven. Eveneens spreekt prof. Studer van goudhoudende kwartsaderen in de nabijheid der N. W. kust, doch wijst er tevens op, dat dit gesteente slechts geringe hoeveelheden van het gezochte erts bevat. Als vindplaatsen geeft hij op in Manoebait de Vatoe Leo, in Sonnebait de rivieren Nonbaun, Noi-Noni, Nipo Rain, Noa Penoh en Salah Assu. In onzen tijd heeft weer eens eene poging tot exploitatie plaats gehad, en wel door den Heer de Siso, die in 1873 aan de Noi-Noni putten liet graven, ter plaatse, waar dit omtrent eene eeuw vroeger op last der Compagnie met zulk een treurigen afloop door Kana beproefd werd, en waarvan nog talrijke sporen zichtbaar waren. Wel vond de Siso aan de oevers der rivier op een effen, alluviaal terrein van zwarte, vette aarde, eenige voeten dik en op eene steenlaag rustende, eenige stukjes goud, doch niet voldoende, om tot eene ontginning te kunnen besluiten.

1) Huyser: Beknopte beschrijving der O. Indische etablissementen.

2) Verh. Bat. Gen. I blz. 286.

IJzerertsen komen op Timor in grooter hoeveelheid voor. Daaronder is vooral het chroomijzererts van belang, wijl dit uit een industrieel oogpunt waarschijnlijk met voordeel in den handel kon gebracht worden. Het procentisch gehalte aan chroomijzersteen bedraagt in dit erts, volgens de door den Heer Backer Overbeek onderzochte proeven, ruim 86%¹⁾, volgens de onderzoekingen van den heer Bleekrode bijna 98%²⁾. Ofschoon zeer verspreid, schijnt toch het meeste chroomijzererts nabij het strand van Atapoepoe voor te komen.

Verder moeten uit het mineraalrijk nog vermeld worden: mangaan, steenkolen, bitumen, aardolie, naphta, zwavel, klipzout, slijpsteen en toetssteen, die tot dusverre hoofdzakelijk in het Portugeesche gedeelte gevonden worden. Ofschoon nog niet ontgonnen, staat de aanwezigheid van zout ook in het Nederlandsche gebied vast, en dit is van belang voor de huishouding van den inlander in de binnenlanden, waar dit produkt soms voelbaar gemist wordt. Het verraadt zich door het gehalte aan keukenzout van het ijzererts, in eene zoutwaterbron te Penkassi, en door het voorkomen van zoutwaterpoelen te Babaän. In Portugeesch Timor wordt het o. a. te Lagga in groeven ontgonnen en in den handel gebracht³⁾. Opmerkelijk is, dat op sommige plaatsen het zout geene bepaalde behoefte schijnt te zijn. Wel nuttigt men daar zout als eene lekkernij, doch bij vleesch of visch wordt het niet gebruikt. Overigens bestaat langs de kust gelegenheid genoeg, om het uit zeewater te fabricceeren. Zoo vindt men aan het strand van Atapoepoe vierkante bakken, die ongeveer drie voet boven den grond uitsteken. Daarin wordt met zout verzadigd zand gebracht en dit met zeewater uitgeloogd, waarna het sop in daaronder staande houten troggen opgevangen, en door verdamping boven vuur het zout er uit gewonnen wordt.

HOOFDSTUK X.

Administratieve incheeling, burgerlijke ambtenaren, rechtswezen en militaire macht.

De Nederlandsche helft van het eiland Timor vormt een onderdeel der residentie van dien naam. Deze residentie is n. l. administratief in vier afdeelingen gesplitst, te weten: Timor, Rotti en Savoe, Larantoea en on-

1) Nat. T. v. Ned. Ind., dl. XXIII, 1861. blz. 292.

2) idem. dl. XXVII, 1864. blz. 378.

3) Schneider, t. a. p., blz. 107.

derhoorigheden, Soemba en onderhoorigheden. Volgens den Regeer. alm. van 1887 is de afdeeling Timor, bestaande uit het Ned. gedeelte van het gelijknamige eiland en het eiland Samauw, in 4 onderafdeelingen ingedeeld; als:

Koepang, omvattende de landschappen Koepang, Tabenoe, Amaabi, Klein-Sonnebait en Babauw, alsmede het eiland Samauw;

Amfoeang, bestaande uit de landschappen Pariti, Takaip, Pitai, Amfoeang, Sorbian en Ambenoe;

Beloe, waartoe gerekend worden: Insana, Beboki, Naitimoe, Ledak, Fialarang, Lamakenen, Lamak-Sanoela, Djeniloe, Harneno, Silawang, Mando, Maoekatar, Koesa en Waiwikoe-Waihale;

Oimatan, waarvan Molo of Oimatan, Amakono, Amanoebang en Amarasi ¹⁾ deelen zijn.

Het burgerlijk bestuur op Timor telt de volgende grootwaardigheidsbekleeders: te Koepang, als hoofdplaats der geheele residentie, de resident, naast hem een secretaris, tevens magistraat, fungeerend notaris en vendumeester, en een commies; dan de Kapitein der Chineezzen, wier Luitenant te Atapoepoe zetelt, een landmeter en rooimeester en 8 wijkmeesters, waaronder 1 Europeesche, 1 Chineesche en 6 Inlandsche. Verder vindt men een civiel gezaghebber, tevens magistraat, te Babauw (in plaats van den vroegeren posthouder) en posthouders te Beloe (Atapoepoe), Oimatan (Amarassi) en Pariti (Amfoeang), die tevens, elk in zijn gebied, de functie van magistraat uitoefenen.

De rechtspraak in deze residentie is in 1882 opnieuw geregeld. Volgens een besluit van de maand Februari ²⁾ werden de bezoldigingen en andere onkosten van het rechtswezen in de gewesten Celebes en onderhoorigheden, Timor, Amboina, Menado en Ternate opnieuw vastgesteld, terwijl bij ordonnantie van 15 Maart ³⁾ de Europeesche wetgeving gedeeltelijk toepasselijk werd verklaard op de vreemde Oosterlingen in de boven-

1) Volgens de organisatie van het bestuurspersoneel in de residentie Timor, zooals zij was vastgesteld bij Indisch Staatsblad 1879 n° 21, behoorde dit landschap tot de onderafdeeling Koepang, doch bij de wijziging dezer organisatie in 1884 (Ind. Staatsbl. 1884 n°. 176 en 1885 n°. 35) werd Amarassi bij de onderafdeeling Oimatan ingelijfd, omdat het wenschelijk werd geacht, den posthouder van Oimatan in de binnen Amarassi gelegen kampong Baun te doen wonen, waar men meende, dat hij met meer vrucht werkzaam zou kunnen zijn, dan op zijne vroegere standplaats Mollo in Groot-Sonnebait.

2) Ind. Staatsbl. 1882. n°. 34.

3) idem. n°. 82.

genoemde gewesten. Voor Timor in het bijzonder werd de rechtspraak in den loop des jaars nog nader geregeld ¹⁾).

Voor de Europeanen en met hen gelijkgestelden in de residentie Timor geldt als hoogste rechtbank de raad van justitie te Makassar. Daarop volgt het residents-gerecht, waarvoor ook inlanders kuunen terecht staan, als deze krachtens wettelijke voorschriften aan de voor de Europeanen geldende rechtspraak onderworpen zijn. Het residents-gerecht zetelt ter hoofdplaats Koepang, en kan alleen met toestemming van den gouverneur-generaal ook elders zitting houden. Het bestaat uit den resident, bijgestaan door den griffier van den landraad; als openbaar ministerie treedt op de magistraat ter hoofdplaats of diens wettigen plaatsvervanger. Het oordeelt: 1° over alle burgerlijke rechtsvorderingen, die de waarde van 500 gl. niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden; 2° over alle klachten tegen Europ. en met hen gelijkgestelden, wegens overtreding van politieke reglementen en plaatselijke keuren, verordeningen betreffende 's lands middelen en pachten en alle andere algemeene verordeningen, wanneer daarbij geene zwaardere straf kan opgelegd worden dan drie maanden hechtenis en 500 gld. boete, gezamenlijk of afzonderlijk. — In sommige gevallen is van zijne vonnissen hooger beroep op den raad van justitie toegestaan.

Voor de inlanders en met hen gelijkgestelden, voor zoover deze niet onder de rechtsbedeeling harer eigene vorsten en hoofden zijn gebleven of aan de voor de Europeanen ingevoerde wetgeving zijn onderworpen, wordt recht gesproken: 1° door den landraad, de gewone dagelijksche rechtbank voor hen, die Koepang tot standplaats heeft; echter kan hij bij goedvinden van den resident ook elders samenkomen. Voorzitter is de resident, ter zijde gestaan door minstens vier leden, door den gouverneur-generaal uit de aanzienlijkste en knapste inlanders gekozen; als griffier fungeert de commies op het residentiekantoor, of een ander door den resident te benoemen ambtenaar, en als openbaar ministerie de inlandsche officier van justitie. Als adviseurs, ter voorlichting omtrent godsdienstige wetten of gebruiken van de betrokken personen, treden een Mohamedaansch priester, als de aangeklaagde een Mohamedaan is, en de Kapitein of Luitenant der Chineezers, als hij tot die natie behoort, op. De jurisdictie van den landraad omvat alle burgerlijke rechtsvorderingen, misdrijven en overtredingen van reglementen van politie, plaatselijke keuren of wettelijke bepalingen van algemeenen aard, ingesteld tegen of begaan

1) Ind. Staatsbl. 1882, n°. 26 en 235.

door inlanders of met hen gelijkgestelden, voor zoover het geen zaken geldt, wier berechting aan andere rechters of rechtbanken is opgedragen. Van zijne vonnissen is hooger beroep toegelaten op den raad van justitie te Makassar: in *civiele* zaken, wanneer de waarde in geschil meer dan 500 gl. bedraagt, in *overtredingszaken*, wanneer daarbij eene geldboete van meer dan 500 gl. of eene andere zwaardere straf is bedreigd, of wel verbeurdverklaring van bijzondere voorwerpen op de overtreding is gesteld. Daarenboven zijn alle veroordeelende vonnissen aan de revisie van dien raad onderworpen. 2° Door de magistraten, waarvan de standplaatsen reeds opgegeven zijn. Bij hunne rechtspraak moeten te Koepang de inlandsche officier van justitie, elders een of twee hoofden, door den resident aangewezen, aanwezig zijn. In de eerste plaats oefenen zij de politieke rechtspraak uit. Zij berechten in het eerste, tevens hoogste ressort, alle klachten tegen inlanders en met deze gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van 100 gl. of ten arbeid stelling aan de publieke werken, voor den kost zonder loon, voor hoogstens 3 maanden, en gevangenisstraf van ten hoogste 8 dagen. Tevens bezitten zij eene civiele rechtspraak bij vorderingen, 50 gl. niet te boven gaande, tegen inlanders en met hen gelijkgestelden.

Behalve in het eigenlijke Gouvernements-gebied, rondom de Koepangbaai, is de inlandsche bevolking gelaten in het bezit harer eigene rechtspraak, met dien verstande, dat op Timor en Rotti de berechting van zware misdrijven aan het Ned. bestuur is overgelaten, terwijl ook voor de gouvernements-rechtbanken die inlanders gevonnisd worden, welke een misdrijf begaan hebben op gouvernements grondgebied of tegen het gouvernement of diens onderdanen.

Wat de militaire macht aangaat, had men vroeger op drie plaatsen der residentie eene militaire bezetting liggen, nl. eene garnizoenscompagnie te Koepang, waarvan een gedeelte te Atapoepoe en een ander te Laran-toeka op Flores gedetacheerd was. Op beide eerstgenoemde plaatsen lagen te zamen ongeveer 110—120 man. In 1869 werden echter alle drie de posten ingetrokken, op voorstel van den toenmaligen resident, „die er blijkbaar in een oogenblik van baloorigheid toe was overgegaan.” Hiermede beging de Ind. regeering eene fout, daar ons prestige tegenover de inboorlingen, toch al niet te groot, thans nog meer verzwakte; zoodat een der radja's wel niet geheel ten onrechte, bij het beschouwen van het gedemonteerde fort Concordia, kon zeggen: „Ziedaar een groote krokodil, wien men de tanden heeft uitgebroken; hij zal nu niet meer bijten.” Herhaaldelijk werd dan ook door de latere residenten de militaire bezetting terugge-

vraagde. Lang geschiedde dit te vergeefs, totdat ten slotte „teneinde het prestige van dit [s Gouvernements] gezag tegenover de hoofden en bevolking te vergrooten”, de Ind. regeering het noodig achtte, „in Maart jl. op de hoofdplaats Koepang weder eenig garnizoen [twee officieren en 50 minderen] te leggen, en alzoo één van de drie vroeger in dit gewest bestaan hebbende militaire posten te herstellen” ¹⁾.

Zoo is dan sedert een zestal jaren weer een detachement van het garnizoens-bataljon van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden te Koepang gestationeerd. Daarnaast bestaat een korps gewapende politiedienaren uit inlanders samengesteld en van geweren voorzien. Het is een kleine 100 man sterk, en heeft een Europeesch onderofficier der infanterie tot instructeur. De politiedienaren zijn bestemd om, onder het oppergezag van het hoofd van gewestelijk bestuur, het plaatselijk bestuur behulpzaam te zijn in de handhaving van rust en orde. Volgens het Kol. Versl. over 1881 laat het gehalte van het korps te wenschen over en is het zeer moeilijk op het eiland zelf geschikte personen er voor te vinden. Daarom heeft men in 1878 eene poging gedaan om buiten de residentie lieden er voor aan te werven, doch de aldus verkregen personen van Soerabaja en Madoera stonden in ongeschiktheid met de nog in functie zijnde Timoreesche politiedienaars gelijk. Ook schutters heeft men op het eiland, vroeger te Koepang en te Babauw, thans alleen op de laatstgenoemde plaats. De staf der schutterij was te Koepang gevestigd en het aantal beliep, volgens de laatst verschenen opgave, die van Juli 1879, op beide plaatsen te zamen 569 man ²⁾. Waartoe zij eigenlijk moesten dienen zou moeilijk te zeggen zijn. Tot verdediging van het eiland? Toen in 1873 het loos gerucht verspreid werd, dat Koepang door een der radja's van het binnenland met een aanval bedreigd werd, waren er geene vaartuigen genoeg te vinden om de schutters met vrouw en kinderen naar het naburige Samauw overtebrengen, alwaar zij een veilig heenkomen zochten in plaats van huis en haard te verdedigen! In 1877 had eene wijziging plaats door bij de eigenlijke schutterij, samengesteld uit alle vaste ingezetenen tusschen 16 en 45 jaar ter hoofdplaats en verder in het Gouvernements-gebied tot 4 paal afstand van de hoofdplaats, ook de tot dus verre op zich zelf staande korpsen van Papangers en Mardijkers te voegen. De Papangers, te Babauw en Oisapa gevestigd, ongeveer 250 man sterk, zijn samengesteld uit Boegineezen, Maleiers, Javanen, Rottineezen e. a.,

1) Kol. Versl. 1882.

2) Kol. Versl. 1882.

en deden vroeger alleen als nachtwachten ter hoofdplaats dienst. De Mardijkers, „vrije lieden”, zouden, volgens de algemeen aangenomen meening, de nakomelingen zijn der slaven, die wegens de in den slag van Penfoerk (1749) bewezen diensten vrijgelaten en tot een afzonderlijk korps vereenigd werden, waaraan later ook vrijgeboren inlanders werden toegevoegd. Doch uit het onderzoek van kolonel Haga is gebleken, dat er reeds voordat de Nederlandsche vlag zich in 1612 aan Timor's kusten vertoonde „Mardahika” op het eiland bestonden. ¹⁾ Deze Mardijkers vormen een ongeregelden troep, ongewoon aan orde en tucht en met geen mogelijkheid bijeen te houden. Ofschoon zij vaak door het Gouvernement gebruikt worden bij transporten en expedities, is het wel voorgekomen, dat deze zoogenaamde hulpbenden, hoewel de vijand niet verre was, onze troepen eensklaps in den steek lieten, alleen om jacht te maken op eenen troep wilde buffels, die zich ongelukkiger wijze op dat oogenblik vertoonde. Eveneens maakten de Chineezzen te Koepang vroeger een zelfstandig wachtkorps uit, maar voor ettelijke jaren werden ze bij de schutterij ingelijfd. Deze wijzigingen schijnen echter niet veel uitgewerkt te hebben, daar in 1883 de schutterij te Koepang, wegens hare geringe waarde en het gemis aan elementen, om haar in voldoende toestand te brengen, eenvoudig is opgeheven geworden. ²⁾

HOOFDSTUK XI.

Handel en Scheepvaart, Inkomsten van het Gouvernement, Financieele toestand en Regeeringsbeleid.

Wat handel en scheepvaart betreft heeft Timor niet die vlucht genomen, welke men met het oog op zijne ligging in verband met de reusachtige ontwikkeling der Engelsche bezittingen in Australië en na de verschillende maatregelen, die in het belang van het verkeer genomen zijn, mocht verwachten. Slechts twee plaatsen zijn voor den buitenlandschen handel en de scheepvaart van belang, Koepang en Atapoepoe, zoodat dit ook de eenige zijn, waarvan in de Koloniale Verslagen opgaven voorkomen. Een gedetailleerd overzicht is ons na 1853 niet bekend. In dit jaar bedroeg te Koepang de waarde van den invoer ³⁾:

aan koopmanschappen	125.571,51 gl.
aan specie onder Ned. vlag	3.600,— gl.

1) T. v. Ind. T-, L- en V. dl. XXVII, blz. 191.

2) Ind. Staatsbl. 1883. n°. 240.

3) T. v. Ind. T-, L- en V., dl. III, 1855. blz. 38.

en wel werd ingevoerd van:

Europa, Amerika en Australië voor eene waarde van	81.030,— gl.
den O.-Indischen archipel	38.462,— „
W.-Indië en Bengalen	900,— „
China, Manila en Siam	5170,— „

Als artikelen van invoer worden genoemd; uit Europa, Amerika en Australië: bier, brandewijn, buskruit, fluweel, jenever (voor eene waarde van 1008 gl.), vuurwapenen, glaswerk, kramerijen, lakens en greinen, lijnwaad (voor 39503 gl.), provisiën, wijnen, ijzer en ijzerwaren. — Die van den O.-Ind. archipel hebben bestaan in: arak (voor 2870 gl.), kapas, koper en koperwerk, kramerijen, leder en lederwerk, gambier, ivoorwerk, lijnwaden (voor 5171 gl.), rottings en rottingwerk, rijst (voor 17675 gl.), suiker (voor 2559 gl.), specerijen, tabak en sigaren, ijzerwerk en zeildoek. — Van W.-Indië en Bengalen werd voornamelijk ingevoerd: opium (voor 8000 gl.) en zijden stoffen; van China, Manila en Siam hoofdzakelijk: aardewerk, kramerijen, offerpapier, schoeisel, sigaren en tabak, stalen pennen, thee, zijde en koralen. Van deze artikelen werd weer een aanmerkelijke hoeveelheid uitgevoerd naar de overige deelen der residentie en enkele andere eilanden, zooals Celebes.

De geheele uitvoer te Koepang bedroeg:

aan koopmanschappen	89.196,19 gl.
aan specie onder Eng. vlag	7.068 gl.

Onder de artikelen van uitvoer was voor een bedrag van ruim 9815 gl. aan voortbrengselen ingevoerd van Europa. Als aan het eiland eigen artikelen van uitvoer dienen genoemd te worden: paarden, was, sandelhout, tripang, vogelnestjes en schildpad.

Aangaande de scheepvaartbeweging ter hoofdplaats in genoemd jaar vinden wij:

Aangekomen schepen.	onder Ned. vlag.		onder Eng. vlag.		Totaal aantal.	
	aantal	lasten	aantal	lasten	schepen	lasten
Europeesch getuigd	10	766	18	2550½	32	3755½
Inlandsch getuigd	25	164	—	—	25	164
Vertrokken schepen.						
Europeesch getuigd	9	733½	17	2444½	30	3617
Inlandsch getuigd	24	136	—	—	24	136

In den laatsten tijd vinden wij in de Kol. Verslagen geene opgaven meer betreffende de waarde van in- en uitvoer. De hier volgende tabel, ontleend aan het Aardrijksk. en Statist. Woordenboek, leert ons twee zaken.

Jaren.	Invoer.			Uitvoer.		
	Koopmansch.	Specie.	Totaal.	Koopmansch.	Specie.	Totaal.
1860	116.894 gl.	15.224	132.118	123.805	—	123.805
1861	176.380 „	10.000	186.380	174.297	—	174.297
1862	97.281 „	66.400	163.681	236.429	—	236.429
1863	104.831 „	13.000	118.431	113.466	—	113.466
1864	100.513 „	360	100.837	132.986	33.400	166.386

Vooreerst zien wij hieruit, dat de handelsomzet niet zeer groot is, en stellig in geen verhouding staat met de gunstige ligging van het eiland, en verder, dat de waarde van in- en uitvoer sedert 1861 eerder af- dan toenemende was, welk verschijnsel trouwens, enkele gunstige jaren uitgezonderd, reeds veel vroeger een aanvang had genomen. Algemeen dacht men de oorzaak daarvan in het feit te moeten zoeken, dat te Koepang van de in- en uitzeilende schepen rechten geheven werden, hetgeen op de andere kustpunten, bij gemis van ambtenaren, onmogelijk was. Ofschoon de voordeelen dier inning voor de schatkist vrij aanzienlijk mochten heeten — in 1853 bedroeg de netto opbrengst der rechten f 31.047.96 — werd toch, tot verlevendiging van den handel, bij besluit van 3 Juli 1865, bepaald, dat van den 1 Januari 1866 af Koepang vrijhaven zou zijn en ook op de andere kustplaatsen geene rechten meer door de Regeering zouden geheven worden. Dientengevolge mogen thans alle vaartuigen van Nederlandsch-Indische zeebrieven voorzien op de havens van Nederlandsch Timor vrijelijk handel drijven. Voor den algemeenen handel blijft nog steeds alleen Koepang opengesteld, althans in naam, want in werkelijkheid maken vooral inlandsche vaartuigen, en zoolang zij Timor aandeden, hetgeen zooals wij reeds opmerkten wegens verplaatsing van het vischgebied thans slechts zelden plaats heeft, ook de Amerikaansche en andere walvischvaarders, vaak van andere ankerplaatsen, vooral aan de N. W.-kust des eilands, gebruik. Zooals reeds in Hoofdstuk II is aangetoond, had het verheffen van Koepang tot vrijhaven niet die gevolgen, welke velen er stellig van verwachtten.

In de jongste Koloniale Verslagen heet het nu eens, dat de handel verre van levendig was ¹⁾, dan weer, dat de toestand van den handel, te oordeelen naar de levendige drukte, die op de hoofdplaats Koepang heerschte, over het algemeen gunstig kan heeten ²⁾; doch het volgend jaar lezen wij weer, dat de handel gedrukt was. Bepaalde cijfers geven de regeeringsverslagen niet, alleen in dat van 1884 vinden wij vermeld dat in de eerste elf maanden van 1883 door de handelaren te Koepang voor eene som van circa f 80.000 aan gouvernementswissels genomen werd.

In hoeverre — beter hoe weinig — handel en scheepvaart in de laatste 35 jaren zijn vooruitgaan, en wat zij heden ten dage te beduiden hebben, kan een ieder opmaken door eene vergelijking der opgaven van 1853 met die der hieronder volgende tabellen, gevende een overzicht der scheepvaartbeweging in de jaren 1880—1884.

1) Kol. Verslag 1881.

2) Kol. Verslag 1884.

II. Kustvaart.

Jaren.	Plaatsen van aankomst of vertrek.	Aangekomen.						Vertrokken.					
		Stoomschepen.			Europ. getuigde zeilschepen.			Inlandsch getuigde zeilschepen.			Stoomschepen.		
		Aantal.	Inh. in M ³ .	Aantal.	Inh. in M ³ .	Aantal.	Inh. in M ³ .	Aantal.	Inh. in M ³ .	Aantal.	Inh. in M ³ .	Aantal.	Inh. in M ³ .
1880	Koepang. Atapoepoe.	9	9529	7(4)	2399(1379)	5	141	4	5653	6(1)	2001(48)	5(8)	128(69)
		—	—	—	—	6	91	—	—	3	167	3	129
1881	Koepang. Atapoepoe.	9(1)	10495(655)	6	1674	17	193	8	9823	(3)	(1350)	6(3)	118(14)
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1882	Koepang. Atapoepoe.	8	5377	9(7)	1557(2533)	25(11)	1238(84)	19	11997	6(7)	1028(2513)	10(4)	190(30)
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1883	Koepang. Atapoepoe.	—	—	6(2)	2675(1296)	9(2)	89(32)	—	—	3	1087	2(2)	30(24)
		—	—	—	—	4	97	—	—	—	—	10	522
1884	Koepang. Atapoepoe.	1	238	7(3)	6032(506)	3(1)	26(42)	2(2)	476(1213)	8(1)	5539(354)	6(3)	59(61)
		—	—	—	—	3	304	—	—	—	—	4	344

*) De cijfers () duiden schepen in ballast aan.

Van verreweg het grootste deel van Nederl. Timor trekt het gouvernement geen direct voordeel, wijl het er het recht mist eenige belasting, hoe ook genaamd, te heffen. Alleen in het kleine Gouvernementsgebied, welks bewoners als rechtstreeksche onderdanen worden beschouwd, is het daartoe bevoegd. Als bronnen van inkomsten van het Gouvernement in dit gedeelte kunnen genoemd worden: 1° die inningen, welke overal in Nederl. Indië geheven worden, zooals haven-, ankerage- en loodsgelden, het recht op de overschrijving van vaste goederen, successie- en overgangsrechten, het zoogenaamde collateraal van niet-Christenen en het recht van kleinzegel, die echter alle in een zoo klein, weinig ontwikkeld en zwak bevolkt district natuurlijk slechts geheel onbeduidend kunnen zijn. 2°. Belangrijker is de opbrengst der verpachte middelen te Koepang, waartoe behooren: de opiumpacht, die der zoogenaamde kleine middelen (dobbelspel, arak en andere sterke dranken, pandjeshuizen e. m. a.) en de rund- en varkensslacht. 3°. Dan worden nog geheven eene personeele belasting voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, patentrecht voor Europeanen en met hen gelijkgestelden en eene bedrijfsbelasting voor Chineezen en vreemde Oosterlingen.

Welke baten de voornaamste dezer belastingen in de laatste jaren afgevoeren hebben, kan de volgende tabel leeren.

Opbrengst der belastingen in het Gouvernementsgebied van Timor van 1879—1887.

1. Verpachte middelen (behalve opium)	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886
Dobbelspelen gld.	780	420	792	600	252	252	864	612
Arak en andere sterke dranken	1560	1800	8000	812	3000	1320	4860	2040
Rund- en varkensslacht.	960	624	1092	1092	360	12	12	864
Totaal.	3300	2844	4884	3504	3612	1584	5736	3516
2. Opiumpacht	1920	1200	2160	1512	2220	2256	2364	2268
3. Personeele belasting voor Europeanen.	2250	2416	2114	2762	2684	2729	2917	
4. Patentrecht	325	337	316	315	415	449	400	
5. Bedrijfsbelasting	2168	2412	2776	2776	2858	2769	2806	
Totaal. gld.	9968	9209	12250	10869	11789	9787	14223	

Wij zien hieruit duidelijk, hoe gering de geldelijke voordeelen zijn, die het moederland uit deze bezitting trekt; ook is daarbij geen regelmatige toename van de totale opbrengst der belastingen waar te nemen; en al komt er eens een enkel jaar een hooger eindcijfer voor, zooals in 1881, 1883 en 1885, dan wijst dit geenszins op eene vermeerdering van welvaart, maar meestal enkel en alleen op een grooter gebruik van arak en andere spiritualiën. Ontzettend is het misbruik, dat van deze dranken gemaakt wordt, zooals ons voorloopig de voorafgaande cijfers reeds kunnen leeren en zooals wij bij de bespreking der bevolking nog wel gelegenheid te over zullen hebben op te merken. Tegen eene belasting op het geslacht van 12 gld. in 1885, staat die op arak van 4860 gld., d. i. meer dan een derde van het gezamenlijk bedrag van alle in dat jaar geheven lasten. Al moge nu ook ongetwijfeld het gering aantal slachtdieren in 1884 en 1885 nog een gevolg zijn van de groote verwoesting in 1881 en 1882 door eene ziekte onder de buffels aangericht (zie later bij Hoofdstuk XVI Middelen van bestaan), indien wij bij het bedrag van de belasting op sterke dranken die op het opium voegen, zal de som van beiden in de verschillende jaren doorgaans veel meer dan een derde der respect. eindcijfers geven. Met uitzondering van 1882, wijst de opiumpacht van 1880 af op eene gestadige, al is het dan ook langzame, vermeerdering der rampzalige gewoonte van het „schuiven”, hetgeen zekerlijk niet zal bijdragen tot vermeerdering der physische en intellectuele krachten van de bevolking, al bezondigen zich in de eerste plaats vooral de op het eiland woonachtige Chineezers aan dit rampzalige misbruik.

In welke verhouding de baten tot de lasten staan, kan niet gezegd worden, wijl in de laatste kwarteeuw geene cijfers daaromtrent gepubliceerd zijn. Zooveel is in elk geval zeker, dat de uitgaven de inkomsten verre overtreffen. Reeds lang is het financieële evenwicht op Timor verbroken, zoodat al op het einde der 18e eeuw over de slechte verhouding tusschen inkomsten en uitgaven geklaagd werd. De baten zullen toenmaals, evenals thans, gemiddeld 10 à 11000 gl. bedragen hebben. Om deze wanverhouding te doen eindigen werd in 1792 het monopolie der O. I. Compagnie opgeheven en op het eiland inkomende en uitgaande rechten, alsmede pachten ingevoerd. Het gevolg van dien maatregel was, dat in het begin dezer eeuw baten en lasten ongeveer tegen elkander opwogen; doch deze betrekkelijk gunstige toestand duurde niet lang. De onrustige, zoowel voor Nederlands scheepvaart en handel als voor zijne koloniën en bezittingen zoo rampspoedige jaren van 1795—1815 hadden ook op Timor achteruitgang en, als natuurlijk gevolg daarvan, vermin-

dering der inkomsten van het Gouvernement ten gevolge. Op Timor waren tijdens het Britsch tusschenbestuur ieder jaar aanzienlijke tekorten. Deze toestand verbeterde, nadat wij onze bezittingen terug gekregen hadden, zoodat tegen 1820 Timor eenige jaren lang geene offers van de schatkist vergde; doch de spoedig daarna ontbrande oorlog met het rijk van Amanoebang gaf aan de financiën weer zulk een gevoeligen knak, dat tegen 1830 de jaarlijksche uitgaven $\pm$ 50.000 gl., de inkomsten slechts 25 à 30.000 gl. beliepen. Steeds werd deze verhouding ongunstiger, zooals uit het onderstaande moge blijken ¹⁾.

JAREN.	BATEN.	LASTEN.	NADEELIG VERSCHIL.
1854	57.987 gl.	111.260 gl.	53.273 gl.
1855	52.645 „	103.450 „	50.805 „
1856	47.152 „	102.890 „	55.738 „
1857	54.736 „	126.327 „	71.591 „
1858	56.574 „	128.557 „	71.983 „

Sedert zijn de baten aanmerkelijk ingekrompen door de opheffing der in- en uitvoerrechten, die, zooals wij gezien hebben, o. a. in 1853 nog meer dan f 30.000 beliepen. De uitgaven daarentegen zijn aanmerkelijk geklommen, behalve door grootere kosten van onderwijs, door herstel der militaire bezetting te Koepang, vaste stationeering van een stoomschip aldaar ter beschikking van den resident, sedert 1882, e. m. a. zaken, voornamelijk door de afschaffing der heerendiensten, anders dan tot weering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar, bij besluit van 27 Juni 1866. Door al deze maatregelen moest het nadeelig saldo steeds aangroeien, en bereikte dan ook in 1874 de respectabele som van f 170.000 ²⁾.

Het is dus duidelijk, dat Timor slechts een lastpost is, en zulks naar alle waarschijnlijkheid nog wel vele tientallen van jaren blijven zal. Dat de oorzaak daarvan alleen in de ongunstige gesteldheid van bodem, klimaat, rivierstelsel, bevolking, kortom in het geheele wezen van het eiland zou liggen, kunnen wij niet toegeven, al zijn deze factoren hier niet zoo be-

1) Kol. Versl. 1860 en Aandr. en Statist. Woordenb. III, blz. 965.

2) T. v. Ned. Ind. 1877, dl. I blz. 331.

vorderlijk aan eene krachtige ontwikkeling van landbouw, handel, scheepvaart en industrie, en dus van de algemeene welvaart der ingezetenen, als in vele andere deelen van Insulinde. Al moge Timor niet bestemd zijn, om ooit een klein Java te worden, ofschoon 't gebleken is, dat zijn bodem geen gezochte mineralen of ertsen bevat, hoewel het klimaat in sommige streken het verblijf voor Europeanen minder aangenaam, zelfs gevaarlijk schijnt te maken, toch behoeft dit eiland niet — zooals trouwens zoovele zijner zusters — jaarlijks toelagen uit 's lands kas te vergen, konden de verschillende bedrijfstakken vrij wat meer leven vertoonen, indien het eiland gedurende de meer dan twee en een halve eeuw, dat het Nederlandsch bewind er zijn schepter zwaait, zich slechts in ééne zaak had mogen verheugen, d. i. in eene grootere belangstelling van zijnen souverain. Indien wij de geschiedenis van Timor sedert onze vestiging aldaar nagaan, eene geschiedenis, die haast niets dan eene onverkwikkelijke aaneenschakeling van wreede, bloedige oorlogen aanbiedt, hetzij tusschen de Compagnie en de inboorlingen, hetzij tusschen haar en de Portugeezen, hetzij tusschen de inlandsche hoofden onderling, treft ons de treurige waarheid, dat op dezen met bloed doordrenkten bodem Nederlanders en Portugeezen met elkander gewedijverd hebben in . . . verwaarloozing van land en volk. Het best wordt de houding van onze Regeering gekarakteriseerd in hoofdstuk XXV van het doorwrochte artikel van prof. Veth. Gelukkig, dat wij op menige verandering ten goede kunnen wijzen, sedert diens opstel verscheen, maar toch behouden vele, maar al te vele, daarin gemaakte opmerkingen hunne volle kracht. „Wat zich tegen de ontwikkeling van Borneo, Celebes, Timor en zoovele andere eilanden verzet”, schrijft hij, „zijn de eischen van het batig saldo: de Indische Regeering mag, om zoo te spreken, over geen penning beschikken, die het batig saldo zou verminderen, al kon daarmede de grond gelegd worden tot eene toekomstige grootheid onzer Indische bezittingen, die haar belang voor het Vaderland honderdmaal zou verhoogen. Sedert op Java het cultuurstelsel werd ingevoerd, was de verwaarloozing der buitenbezittingen systematisch. En wat bepaaldelijk Timor en omliggende eilanden betreft, dagteekent van dien tijd het stelsel, om de bezitting wel aan te houden, maar er niet meer dan het daartoe volstrekt noodzakelijkste aan ten koste te leggen. Men zou verwachten, dat het Gouvernement, naar mate het zich minder bij machte gevoelt, om zelf den bloei en de welvaart van de meer afgelegen deelen onzer overzeesche bezittingen te bevorderen, die taak te liever aan partikulieren zou overlaten. Het tegendeel heeft plaats. De oorzaken daarvoor zijn zeer onderscheiden. De par-

tikuliere nijverheid past niet in het bestaande koloniale stelsel; de Europeanen voor zooverre zij geene ambtenaren zijn, verdragen slechts met moeite de willekeur van het autocratisch bestuur en trachten naar politieke rechten en vrijheden; de ambtenaren zijn dikwijls niet gediend met de tegenwoordigheid der zulken, die hunne handelingen oplettend gadeslaan en tegen uitoefening van een gezag, dat de gedweeë inlander gemakkelijk verduurt, bij het minste misbruik in verzet komen; men vreest de toeneming van elementen, die het allengs onmogelijk zullen maken, met eene betrekkelijk geringe macht Indië in rust te houden." De goede, oude tijd, toen er nog van een jaarlijksch batig saldo kon gesproken worden, is sinds lang verdwenen, en zal naar allen schijn niet spoedig terugkeeren. Beter echter, dat dit nimmer mocht plaats hebben, dan dat zoodanig saldo weer, zooals voorheen, met het zweet en bloed der inlanders zou moeten gekocht worden. De tijd der Droogstoppels moet tot de geschiedenis gaan behooren. Geen slavernij, geen hongi-tochten, geen gewelddadige onderdrukking der moreele en intellectueele ontwikkeling van den inlander! Zij passen niet meer in onze beschaafde eeuw. — Is er dan nu in de laatste jaren door de Regeering veel in het belang van het eiland geschied? Ofschoon de door Veth geuite beschuldigingen niet gering te tellen zijn, ofschoon de toestanden eigenlijk nog ergelijker waren dan hij ze voorstelt ¹⁾, en op het geheele eiland eene schromelijke verwarring en onzekerheid heerschten, niet zooals velen beweren, tengevolge van het gemis aan eene goede grensregeling met Portugal, maar wegens de onmacht en den onwil der Ind. regeering, om ons gezag door de inlandsche hoofden te doen eerbiedigen ²⁾; toch hooren wij meer dan twintig jaren na het verschijnen van het Gidsartikel nog zwaarder beschuldigingen tegen het beleid der Ind. regeering uiten. In het Tijdschrift voor Ned. Indië van 1877 heet het: „Of wij deze eilanden bezetten om ei finantiëele voordeelen van te hebben, dan wel omdat onze politiek 't vordert, de menschelijkheid en onze nationale eer eischen, dat eene verandering kome in de niet te kwalificeeren houding van ons bestuur tegenover de radja's en volkstammen op die verschillende eilanden." En een weinig verder: „Te Batavia is men volslagen onbekend met den waren toestand en blijkbaar wenscht men er ook zoo min mogelijk van te hooren. Een resident van Timor, die met de handen in den schoot zit, niets rapporteert dan het stereotype: „rust en vrede laten niets te wenschen over",

1) T. v. Ned. Ind. jaarg. 17, dl. II: Nog iets over Timor, blz. 406.

2) T. v. Ned. Ind. jaarg. 17, dl. II: Timor blz. 185 en volg.

wordt 't meest geapprecieerd" ¹⁾). Nog vinniger is de critiek van den Heer J. Esser. Deze ambtenaar zegt ²⁾: „Helaas! onze politiek ten aanzien van Timor wordt beheerscht door één beginsel, nl.: vrees! vrees voor vreemden, vooral Engelschen, vrees voor rustverstoring en machtsuitbreiding; vrees voor verkeerde handelingen onzer ambtenaren; vrees voor de zending; vrees voor de Christelijke school.

Alleen voor Rome en Mohammed vreezen wij niet.

Dit fraaie stelsel noopt elk resident van Timor om zoo spoedig mogelijk zijn betrekking vaarwel te zeggen!

Er zal ook in den eersten tijd vermoedelijk geene verandering in komen, om 'de eenvoudige reden, dat het hoofdbestuur te Batavia door overdreven centralisatie geen tijd heeft, om aan Timor te denken."

Naast deze en dergelijke ernstige beschuldigingen klaagt de volgende jaargang van hetzelfde tijdschrift ³⁾ over onze treurige verhouding met de hoofden en bevolking, over den straffeloozen overmoed der hoofden en over den weinigen eerbied, dien zij dientengevolge voor onze souvereiniteit aan den dag leggen; zoodat zij vaak in openlijk verzet komen tegen den resident, met diens bevelen of oproepingen spotten en zich in elk opzicht gedragen, alsof er op Timor nooit de Hollandsche vlag gewaaid had. Het is te hopen, dat de hernieuwde militaire bezetting ten minste in deze houding der hoofden spoedig een totalen ommekeer zal te weeg brengen. Ook de Heer J. Th. Bik zegt reeds in zijne „Aanteekeningen op Reinwardt's Reis" ⁴⁾: „De invloed van het Europeesch bestuur, dat hier bijna onafgebroken twee eeuwen heeft bestaan, heeft tot nog toe slechts het resultaat, dat wij op het groote eiland Timor eene kleine stad bezitten met een handvol inwoners, omringd van eene woeste bevolking, die liever met hunne naburen oorlog voeren, dan hun land bebouwen, zonder dat er eenig vooruitzicht bestaat op eene betere toekomst." Dit werd geschreven in de jaren 1821/22; doch wanneer wij dan zelfs bij A. R. Wallace, die Koepang in 1857 en 1859, Dilly in 1861 bezocht, en wiens — somtijds zelfs al te groote — ingenomenheid met het Nederlandsche koloniale stelsel boven elke verdenking staat, lezen, dat Timor een lastpost is, maar bij een verstandiger bestuur, strikte rechtvaardigheid jegens de inlanders en een goed landbouwstelsel, aanmerkelijke voordeelen zou kun-

1) T. v. Ned. Ind. 1877, dl. I. Schets van onze staatkundige verhouding enz. blz. 331.

2) T. v. Ned. Ind. 1877, dl. II. Aanteekeningen over Soemba, blz. 168.

3) T. v. Ned. Ind. 1878, dl. I. Ons prestige op Timor, blz. 202.

4) T. v. Ind. T-, L- en V. 1864, dl. XIV: Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor enz., blz. 131.

nen afwerpen, zal niemand het kunnen tegenspreken, dat er veel, zeer veel door het Gouvernement behoort gedaan te worden, wil het zijn bestuur ten zegen van den inboorling doen verstrekken en den ongunstigen financieelen toestand doen eindigen. Doch vóór dat er van eene flinke ontwikkeling van een der hechtste grondslagen van de welvaart in elke koloniale bezitting, d. i. van den landbouw, op Timor zal kunnen sprake zijn, zullen de koloniale verslagen eerst niet meer moeten spreken van de onophoudelijke twisten en oorlogen, hetzij tusschen de radja's en hunne onderhoorigheden, hetzij tusschen de landschappen onderling.

HOOFDSTUK XII.

Topographisch overzicht van Nederlandsch Timor.

Zooals wij reeds bij herhaling gezien hebben, behoort van het eiland Timor alleen de grootste, zuidwestelijke helft aan Nederland, terwijl het andere deel, met het eilandje Poeloe Kambing (Geiteneiland) nabij Dilly, de eenige bezitting vormt, die de Portugeezen van hun eens zoo uitgestrekt rijk in deze zeeën hebben overgehouden. Bij Nederl. Timor moeten wij een onderscheid maken tusschen het Gouvernements-grondgebied en het gebied der inlandsche vorsten.

a. Gouvernements-grondgebied.

Het kleine aldus genoemde deel onzer bezitting is het eenige, waar de invloed der Regeering werkelijk iets te beteekenen heeft, terwijl overal elders op het eiland alles nog even zuiver Timoreesch is, als hadde zich de Hollandsche vlag nimmer op Timor vertoond. Het Gouvernements-gebied staat dan ook onder het rechtstreeksche en onmiddellijke bestuur van den resident, en wordt grootendeels door vreemde kolonisten bewoond. Eigenlijk is het niets meer dan eene strook gronds rondom de hoofdplaats, vroeger deel uitmakend van het rijk Koepang. Zijne grenzen zijn: aan de zeezijde (volgens Veth) de kust van Tandjong Koeroes tot aan Bolk, eene Rottineesche volkplanting, die omstreeks het midden van straat Samauw — volgens de Hollander op 10° 17' Z. B. — is gelegen; volgens de schetskaart behorende bij Grambergs beschrijving daarentegen, van de monding der Toeakau rivier, een weinig ten Z. van Koeroes, tot vlak boven (ten N. O. van) Koepang. Aan de landzijde wordt het ingesloten door de landschappen Takaip, Sonnebait, Manoebait, Amabi, Amarassi en Koepang. Kleine stukken in dit rechtstreeksche gebied behooren echter nog aan enkele, nauwer met het Gouvernement

verbonden radja's, zooals die van Amabi, Amfoeang, Taibenoe en Fonai. Ook de vorst van Sonnebait en eenige hoofden van Rotti, Savoe en Solor hebben er bezittingen, de eerste het zoogenaamde Klein-Sonnebait, waar enkele leden zijner familie zich gevestigd hebben. De hier vertoevende vorsten en grooten hebben bijna alle den Christelijken godsdienst en daarmede eene meer beschaafde leefwijze aangenomen, zoowel uit hunne manieren, als uit woning en kleeding blijkende. De juiste grootte van het Gouvernements-gebied is mij niet bekend, evenmin als de tegenwoordige dichtheid der bevolking. De laatste opgave van het aantal inwoners is die van het Kol. Verslag over 1862. Toen telde men er ± 7200 zielen, waaronder 193 Europeanen, 625 Chineezzen, 2 Arabieren en 6341 inlanders, waarvan wel 4000 van de naburige eilanden afkomstig waren. Het aantal Christenen, bij Veth op 1200 geschat, bedroeg reeds in 1870 ongeveer 2000 ¹⁾. Op enkele in het gebied gelegen kampongs is reeds bij de beschouwing der kusten gewezen, zoodat wij op deze niet nader behoeven terug te komen. Wel moeten wij zulks doen ten opzichte der belangrijkste plaats, niet slechts van het eiland, maar van de geheele residentie, nl. *Koepang*, den zetel van den resident alsmede van verschillende andere ambtenaren (Zie Hoofdstuk X). Doordat er eeuwen lang Nederlanders vertoefd hebben is het eene geheel Nederlandsch-Indische stad geworden, en vindt men hier, zooals overal elders in Indië in de hoofdplaatsen van bestuur, zulk een aantal ambtenaren en waardigheidsbekleeders, dat men bij de opsomming daarvan veel grootere verwachtingen van de plaats zou koesteren.

Koepang telt slechts een driehonderdtal huizen, voor het grootste deel met palmladeren gedekt. Alleen een beperkt aantal hebben pannen daken; iets grooter is het getal huizen met gemetselde, doorgaans wit gepleisterde muren. Volgens Muller bedroeg het in zijn tijd 70, waarvan ongeveer de helft met pannen gedekt waren. Dit aantal schijnt daarop eerder af- dan toegenomen te zijn, althans lezen wij in eene beschrijving van lateren tijd, dat er vroeger goede huizen moeten gestaan hebben, doch „dat de tegenwoordige zeer ongeregeld zijn en geene groote vertooning maken” ²⁾. De gewone conversatietaal is het Maleisch, hoewel de bevolking een mengelmoes van zeer verschillende elementen vormt. Den handelsstand vertegenwoordigen bijna uitsluitend afstammelingen van het

1) Mededeelingen van wege het Ned. Zendel. Gen. jaarg. XV, 1871: Gemeenten en scholen op Timor blz. 370.

2) T. v. Ned. Ind. 1849, dl. II, blz. 307.

Hemelsche rijk, hier een eigenaardig lichtbruin ras, uit huwelijken van Chineezers met inlandsche vrouwen ontstaan. Zij vereenigen dan ook de geslepenheid en den ondernemingsgeest der echte Chineezers met het geduld en de volgzzaamheid der Maleiers, en overtreffen beiden ook in lichamelijke ontwikkeling. Al de winkels, die men ter hoofdplaats aantreft, behooren hen. Onbegrijpelijk groot is de hoeveelheid en verscheidenheid der door hen uitgestalde artikelen, waarvan de Heer Teysmann ons eene opsomming doet. Men vindt er: Europeesche snuisterijen, uien, roode en witte knoflook, tjabek in soorten, gember, lankwas, kentjor, koenjet, obie in soorten, aardappelen van Dilly, tehong, pisang, katjang tana, k. pandjang, k. idjoe (tohgeh), arbila (katjang kembang kara), bottoh (katjang rowai ginjo), rijst, padi, djagoeng, gierst, roode rijst uit China, roempoet sereh, genowak (calmuswortel), kajoe tjina (gadoeng tjina), sasawie, loobak, laboe in soorten en laboepitten, djarakostapitten, kemi-riepitten, bedawoengpitten (pundeni), tamarinde, bliembing bissi, kalapa, pinang moeda en pinang toewa, jonge lontarvruchten, lontarsuiker, stroop, toewak en laroe, koffie, tabak, peper, siriboewa en wilde peper (koeroes oetan), notenmuskat, kaneel, kruidnagelen, pompelmoes, citroenen, twee soorten oranjeappelen, djamboe mera, mangasoorten, droge visch, dendeng karbouw, gedroogde oedang, trassi, versche en gezouten eieren, olie, azijn, ketjap, bedak, bijenwas, zout, zeep, kalk, sirikalk aan bollen, eetlepels van kalapaschillen, touwwerk, ivoeren armringen, loba (verbast van Flores), damar kanari, cigaretten, Chineesche kaarten, buskruit, kogels, vuurstenen, zwavel en nog vele andere artikelen. Den geheelen dag ziet men dan ook Timoreezen uit het binnenland, zoowel mannen als vrouwen en kinderen, langs deze winkels slenteren, om er kleine inkoop te doen, of hunne meegebrachte produkten van de hand te zetten, bestaande in eieren, kippen, dendeng, pompoenen, groenten, obies, of zelfs levende varkens, doch soms ook slechts uit een paar kalapa's. Een ander handelselement vormen Rottineesche vrouwen, die langs de straten neergehurkt, allerhande vruchten, buffelvliesch en onbeschrijfelijke Chineesche delicatessen te koop aanbieden. De ernstige, afgetrokken Maleier drementelt, zijn hoofd door een verlakt scherm tegen de gloeiende zonnestralen beschuttend, lui en gedachteloos door de straten, onverschillig op alle voreringen der beschaving neerblikkend, terwijl zelfs de onstuimige drukte, die nu en dan de komst eener stoomboot teweeg brengt, niet in staat is, hem uit zijn phlegma op te wekken. De levendige, donkerkleurige Timorees daarentegen sluipt met schuwen blik door de menigte, om zijne behoeften aan tabak, buskruit en arak te voldoen. Officieren van het po-

litiekorps, door hunne stijve houding en hemelsblauwe met zilver bezette rokken scherp met het bruine lichaam der inboorlingen contrasteerend; militairen in hun blinkende uniformen, ambtenaren en Europeesche kooplieden zetten aan het vrij drukke tooneel nog meer leven bij. Doch in de hoogste mate wordt onze aandacht getrokken door de Rottineezen, niet zoozeer door hun persoon, dan wel door hun hoofdtooiel, waarvan reeds verschillende reizigers een vrij gedetailleerde beschrijving hebben geleverd, in jongsten tijd nog de Heer Forbes. Dit hoofddeksel dan is een hoed van witte palmvezels, ongeveer overeenkomend met een dameshoed met ondiepen bodem en smallen rand, en met alle mogelijke versierselen bedekt en omhangen. „Somewhat of the shape of the „Devonshire Hat” so much worn a few years ago”, heet het bij Forbes; doch van kleiner afmetingen en met veel zorg opgesmukt met veeren en bloemen, „really wonderfully modelled out of little chips of the spathe” ¹⁾. Vooral boven op de zware, gekrulde pruiken geplaatst maken zij, hoofdzakelijk wegens de weinige kleedingstukken, die de overige deelen huns lichaams bedekken, een potsierlijken indruk.

Bij eene nadering van zee uit biedt Koepang een bekoorlijk en zelfs schilderachtig gezicht aan met zijne witgepleisterde huizen, die, gedeeltelijk aan het strand, gedeeltelijk amphiteatersgewijze tegen de omringende heuvelen opgetrokken, door grootbladerige palmen en pisangs beschaduwd worden. De groene omheiningen der terrassen en de met bladeren of roode pannen gedekte daken steken scherp af tegen de steile, soms verblindend witte rotsen, die zich hier en daar er tusschen verheffen. Voegt men hierbij de enkele flinke huizen van Nederlandsche, Engelsche en Chineesche kooplieden, het sierlijke kerkje, dat zich niet ver van het strand op een platvorm verheft, het groen-blauwe, eeuwig beweeglijke water in de ruime baai en de tropische zon, die aan alles kleur en leven bijzet, dan kan men zich voorstellen, welke goede verwachtingen ieder vreemde bij het naderen der hoofdplaats van haar koestert. Zoodra heeft hij echter den voet niet aan land gezet, of de meeste bekoorlijkheden zijn reeds verdwenen. De stad, gelegen aan de Z. zijde der baai, in eene bocht, die de bergrug van Oifetto in het W., de berg van Tabeno in het Z. en de hoogte van Koinino in het O. begrenzen, en door het riviertje Koinino in tweeën verdeeld, bestaat grotendeels slechts uit armelijke woningen, die in onregelmatige, smalle straten of langs de rivier verspreid liggen. Hoewel nu langs het strand, vooral in nieuweren tijd,

1) H. Forbes t. a. p., blz. 285.

eenige flinke huizen verrezen zijn, vertoont de stad toch in haar geheel een toestand van verval. Dit schijnt voor een goed deel te moeten toegeschreven worden aan een aantal oude steenen gebouwen, geheel in den stevigen, maar smakeloozen trant, die in vroeger eeuwen onder de Europeanen in Indië heerschend was, opgetrokken. Ook het meer dan twee eeuwen oude, geheel vervallen fort Concordia aan de linkerzijde der rivier strekt alles behalve tot sieraad der stad. Evenwel schijnt in den laatsten tijd de toestand aanmerkelijk verbeterd te zijn, indien althans de heer Forbes, die Koepang in April 1882 bezocht, haar niet een beetje al te rooskleurig voorstelt, door er van als van eene „heldere, zindelijke, nette stad aan den voet van eene rij steile heuvels met eene aanzienlijke Hollandsche bevolking in flinke huizen wonende” ¹⁾ te spreken. De naam der plaats is of aan dien van het rijk ontleend (zie blz. 106), of beteekent — volgens Dr. Muller — zooveel als „mossel”, misschien wegens den rijkdom der baai aan zoöphyten en schaaldieren. Tegenwoordig is de bevolking aldus verdeeld: Op den rechteroever der rivier heeft men vooreerst de wijk der Chineezzen, met hunnen tempel en eene school, grootendeels slechts uit ééne straat bestaande, die zich langs het zandige strand der baai uitstrekt. Daarop volgt de kampong der Soloreezzen, en achter beide de gebouwen van den resident en verdere ambtenaren, de woningen der Europeanen, de Protestantsche kerk en de Gouvernements lagere school. Daarachter liggen nog door areka- en kokospalmen overschaduwde hutten van Soloreezzen en eene moskee. Aan de linkerzijde van de Koinino vinden wij, onmiddellijk aan het strand het genoemde fort en daarachter de wijken der Rottineezzen, Savoeneezzen en inboorlingen. Bij de Hollander staat voor de geheele bevolking het cijfer van ongeveer 3500 zielen opgegeven ²⁾, waaronder 100 Europeanen, 500 Chineezzen, benevens een groot aantal Soloreezzen en Savoeneezzen. Het aantal inlandsche Christenen wordt er op 400 gesteld. Aangezien deze opgaven echter ook reeds in de tweede uitgave (1869) van zijne Land- en Volkenkunde voorkomen, zijn de cijfers ontwijfelbaar verouderd.

Wat de omstreken der stad betreft, verklaart de Heer Gramberg: „Ik herinner mij niet in gansch Indië eene onvruchtbaarder streek te hebben gezien dan de omgeving van Koepang. Ja men mag dit van de gansche baai getuigen met inbegrip zelfs van de zandige en steenachtige omstreken van Soelamoe. Groen is nabij Koepang en Babauw alleen in den

1) H. Forbes t. a. p., blz. 285.

2) De Hollander II, t. a. p., blz. 589.

regentijd te vinden. Hier en daar een dwergachtige boom met spaarzame bloesems en bladerloos, een verschrompelde struik of heester of eene verdorde graszode is alles wat de vegetatie, anders zoo rijk in Indië, den reiziger te aanschouwen geeft. De naakte kalkbodem, hier en daar met ijzer-oxyde vermengd, kaatst de zonnewarmte op onaangename wijze terug, terwijl de rijweg, zegge het voetpad, zich door grijze steenblokken slingert, die alle waakzaamheid vorderen van paard en ruiter."

Naast Koepang moeten in het Gouvernements-grondgebied vermeld worden: Namsein ten Z.W. en Oba ten N.O. van de hoofdplaats aan het strand gelegen. Daaraan vinden wij verder oostwaarts Oisapa, Maniki, Batoe Poetih en Taroës, 9 paal van Koepang aan den weg naar Babauw gelegen. Naast uitgestrekte, doch slecht onderhouden sawahs treft men er veel lontar- en gawangpalmen aan. Noi Bjaki is een geheel onbeduidend plaatsje, meer landwaarts in gelegen. Het hoofdelement vormen hier overal Rottineezen, die grootendeels van den rijstbouw leven.

Van meer belang is Babauw, ook niet onmiddelijk aan de kust gelegen, het centrum der rijstcultuur. Deze welvarende plaats telt ruim 2000 inwoners, waarvan 1100 Christenen, in welke cijfers echter ook de onmiddelijke omstreken begrepen zijn. De meeste hunner zijn Mardijkers (zie Hoofdst. X) en als zoodanig van een geweer en paard voorzien. De bevolking bestaat uit inboorlingen van de eilanden Rotti en Savoe, enkele Timoreezen en Koepangneezen en eenige Chineezen. Ook heeft men eene wijk of beter kampong, uitsluitend door Amanoebangers bewoond. Door een 18 paal langen rijweg is Babauw met de hoofdplaats der residentie verbonden. Ofschoon de plaats in eene onvruchtbare, dorre vlakte is gelegen, schaars van water voorzien en alleen in den regentijd groenend, wordt zij toch „de rijsttuin van Koepang" geheeten, daar zij voor een aanmerkelijk deel in de behoefte der Koepangers aan dit voedingsgewas voorziet. Tijdens het natte jaargetijde kan men door middel van keerdammen in de riviertjes en waterleidingen een groot deel der Babauwsche vlakte in sawah's herscheppen. Valt er nu te weinig regen, dan verschroeit de rijst in den dorren bodem, regent het te veel, dan wordt alles overstroomd, en komt er evenmin iets van den oogst terecht. Vroeger hief het Gouvernement van deze velden eene belasting (tienden), doch nadat er een paar jaar misgewas had plaats gehad werd zij tijdelijk opgeheven, en is sedert niet meer geïnd geworden. Ook worden er hier nog al veel varkens gefokt van een bijzonder groot soort. Thans zetelt te Babauw een civiel gezaghebber, doch heeft de plaats volgens sommigen een vrij vervallen voorkomen. De woningen, aan den voet van heuvelruggen gelegen, worden

van de onafzienbare sawahvelden gescheiden door eene uitgestrekte grasvlakte, die als weideplaats dienst doet.

Noenkoeroes, ook eene Rottineesche nederzetting, ligt ten N. O. van Babauw;

Oesoe of Oisauw daarentegen ten O;

Olio noordwaarts ervan, en weer dichtër aan het strand.

Nog verder naar het N. en naar de kust toe ligt Pariti, 30 paal van Koepang verwijderd. Zij is na de hoofdstad de meest bevolkte plaats van het geheele Nederlandsche gebied, en telt ± 3000 zielen, voor een aanzienlijk deel weer kolonisten van Rotti. Het aantal Christenen bedraagt er ruim 200. Uitgestrekte gawang- en lontarbosschen omringen deze plaats, en eveneens vindt men er eene aanmerkelijke oppervlakte door sawah's ingenomen. Daar de bodem om Pariti vruchtbaar, voor rijstcultuur zeer geschikt is en aan water geen gebrek heeft, zou de landbouw hier de schoonste vruchten kunnen afwerpen, indien hij minder primitief gedreven werd, de waterverdeeling beter geregeld ware en men de gewassen niet onder het onkruid liet verstikken. De woningen zijn nog al ver van elkander gelegen, en worden door de rijstvelden van het strand gescheiden, waarheen men over eene lange brug van dunne slieten en lange bladstelen van den gawangpalm, boven den modder gelegd, zoover naar buiten kan komen, dat men bij hoog water in staat is in de prauwen te stappen. Eens heeft men van deze plaats, waar thans een posthouder resideert, hooge verwachtingen gekoesterd. Daar veld- en boomvruchten hier niet zoo schaars zijn als om Koepang en Babauw en het permanent voorkomen van water (Pariti-rivier) naast rijstteelt ook tuinbouw mogelijk maakt, was het plan geopperd geworden de hoofdplaats er heen te verleggen. Ook hoorde men van de mogelijkheid spreken, om er suikercultuur op groote schaal te drijven. Doch noch voor het een, noch voor het ander bleek Pariti bij slot van rekening geschikt te zijn. Als havenplaats is zij ten eenenmale onbruikbaar, want de zich ver in zee uitstreckende modderbanken maken het haast onmogelijk, zelfs maar met eene kleine sloep te landen. En wat de suikerteelt betreft, een eenzaam gelegen en dicht met struikgewas begroeide, hooge schoorsteen vormt a. h. w. het grafmonument der spoedig afgestorven illusiën omtrent die cultuur. Wel werd er eene fabriek gebouwd, doch deze moest spoedig het werk staken wegens gebrek aan riet; de aanplanting verrotte nl. telkens, want de ondergrond is zoo ondoordringbaar, dat er geene mogelijkheid bestond, om het water af te voeren. En zoo is Pariti noch suikerdistrict, noch hoofdplaats geworden!

De kleinere plaatsen, aan de Koepangbaai Soelamoe, aan de Baratibaai Barati en Toeak-au, zijn reeds bij de bespreking der kusten genoemd geworden, terwijl ook de laatste niet meer op het Gouvernements-grondgebied is gelegen.

b. *Het grondgebied der inlandsche vorsten.*

Bij de beschrijving der niet rechtstreeks aan het Nederlandsch gezag onderworpen deelen van Timor zullen wij zeer kort zijn. Vooreerst toch bestaat onze kennis van vele der inlandsche staatjes uit niet veel meer dan den naam, eenige fabelachtige berichten over hun ontstaan en enkele vage mededeelingen van reizigers of ambtenaren, die op het eiland vertoefd hebben. Dan zijn ook nog de berichten over de rijken der inlandsche vorsten vaak met elkander in strijd. Wat hier als naam van een staat geldt, komt elders als aanduiding eener plaats, d. i. meestal van een groepje ellendige hutten, voor en wordt bij een derden reiziger in het geheel niet vermeld. Nu eens heet zeker landschap deel van een rijk te zijn, dan weer een zelfstandig gebied te vormen. Daarenboven verkeerden deze staten in een voortdurenden toestand van oplossing, van worden 'en vergaan. De eeuwigdurende vijandschap, waarin de vorsten onderling leven, de herhaalde troontwisten, het uitmoorden van kampongs zijn even zoo vele oorzaken, waardoor telkens deelen van den eenen staat afgescheiden en aan een anderen gehecht worden, of nu en dan zich een onderdeel zelfstandig maakt, om misschien een menschenleeftijd later weer door een machtig nabuur te worden ingeslokt. Ook valt in het innerlijk leven der onderscheidene rijken en rijkjes weinig verschil waar te nemen. Jacht, oorlog en koppensnellen vormen er, naast de feesten bij geboorten, huwelijken, sterfgevallen en enkele andere gelegenheden, overal de hoofdbezigheden, waarmee zoowel vorst als onderdanen hunne dagen zoek brengen. Opmerking verdient het, dat bij vele hoofden de uitgestrektheid van hun gebied, en nog minder van hunne macht, in hoegenaamd geene verhouding staat met hunne hoogdravende titels, want radja's, wier souvereine rechten beperkt zijn tot datgene, wat men bij ons gehucht, op Java loerah of kapala pleegt te noemen, vindt men op Timor in menigte. Ook staan zoowel gebieders als onderdanen moreel en intellectueel zoo laag, dat hierdoor elk geestelijk streven en elk rijker historisch leven van zelf uitgesloten wordt. In de verschillende landschappen zullen dus de toestanden wel niet veel van elkander verschillen.

Oorspronkelijk schijnt het grootste deel van het eiland door drie van elkander volkomen onafhankelijke rijken te zijn ingenomen geworden, te

weten: Sonnebait, Waiwikoe-Waihali en Loeka. Daarvan omvatte het eerste bijna geheel westelijk of Nederlandsch Timor, misschien met uitzondering van het rijk Koepang, dat er zelfstandig naast gestaan kan hebben, Waiwikoe-Waihali strekte zich uit over Midden-Timor, slechts een klein deel van ons gebied insluitende, terwijl de meer oostwaarts gelegen landen tot Loeka behoorden, waarnaast in de Portugeesche helft misschien nog andere staten voorkwamen. Elk der drie genoemde gebieden was eigenlijk uit een groot aantal leenroerige staten samengesteld, wier vasallen zich voor en na aan de suprematie van hunnen vorst onttrokken en zelfstandige rijken stichtten. Bij de Hollander vinden wij de volgende staten vermeld, waarvan het zelfstandig bestaan min of meer zeker is; langs de Z. O. kust: Koepang, Amarassi, Amanoebang, Haitimoe en Waiwikoe-Waihali; langs de N. W. kust: Takaip, Amfoeang, Insana, Lidak en Fialarang; in het binnenland: Amabi, Manoebait, Pitai, Sonnebait, Naitimoe en Maukatar of Kaloeninene. Eenige dezer rijken schijnen, althans in naam, nog steeds het oppergezag van den Liorai of Kèser, of van Sonnebait, of van Waiwikoe-Waihali te erkennen, en leveren daardoor het bewijs, dat zij uit een van deze beide staten voortgekomen zijn. Eigenaardig is, dat de namen van een aantal der bovengenoemde landschappen met Ama of Am beginnen, wat in het Timoreesch „vader” beteekent, en waardoor zij zich als persoonsnamen — waarschijnlijk van de stichters — te kennen geven; want ook op Timor bestaat de gewoonte, dat de vader zich naar een zijner kinderen noemt. Slechts bij de voornaamste der opgesomde staten zullen wij een oogenblik stilstaan.

Koepang. Deze staat zou volgens het verhaal der inlanders zijn ontstaan te danken hebben aan een strijd tusschen twee broeders over het slijpen van een scheermes, hetgeen den eenen tot vertrek naar elders noopte, en tot de stichting van dit rijk aanleiding gaf. Zooveel schijnt hiervan waar te wezen, dat door de aankomst van nieuwe volkstammen uit het O. de bewoners van Midden-Timor opgejaagd werden. Deze zouden zich daarna in de nabijheid eener kogelvormige rots neergezet hebben, die, wegens de overeenstemming in vorm met eene hut, Kopa of Kopan genoemd werd, waaruit bij verbastering Koepang ontstond. Deze naam werd door den stam behouden ook toen hij, steeds verder zuidwestwaarts opgedrongen, zich ten slotte voor goed vestigde in het later naar hem genoemde rijk van Koepang. Bij de komst der Nederlanders bezat de radja een vrij uitgestrekt gebied, en werd hij onze eerste bondgenoot op Timor. Bij herhaalde verdragen met de Compagnie stond hij

haar een groot deel van zijn rijk, o. a. ook de hoofdstad, af, terwijl zijn land tevens door verschillende inlandsche grooten, na zich door het aangaan van huwelijken met hem vermaagschapt te hebben, zoozeer verkleind werd, dat dit tegenwoordig uit niets dan eene smalle strook aan de Z. W. punt des eilands benevens het eiland Samauw bestaat. Op dit laatste houdt de vorst, die den Hervormden godsdienst belijdt, thans verblijf. Hoewel het aantal zijner onderdanen even onbeduidend als de uitgestrektheid van zijn staat is, en hij dus in macht zeker niet de eerste plaats inneemt, bekleedt hij toch nog steeds, uit kracht der oude overeenkomsten, dien rang onder de bondgenooten van het Gouvernement. De voornaamste kampong in zijn Timoreesch gebied is Klaiba. Verder noemen wij er nog de even onbeduidende dorpen Samiti, Bolk en Penfoek, het laatste in de geschiedenis bekend door de hier in 1749 door de Nederlandsche troepen op de Portugeezen behaalde zege (Mardijkers).

Amarassi. Zich ten O. van het voorafgaande rijk over eene aanmerkelijke lengte langs de Z. kust uitstreckende, is het op dezelfde manier ontstaan, nl. door emigranten, die hier uit Waiwikoe-Waihalí afkomstig waren. Tegenwoordig schijnt Amarassi door twee radja's geregeerd te worden: een met het eigenlijk bestuur belast, en een alleen voor de krijgzsaken. De laatste woont in het land zelf, de eerste, het hoogst in rang, daarentegen op het Gouvernements-gebied. Het is zeker een der belangrijkste landschappen van Timor, en zou bij meerdere zorg en eene dichtere bevolking eene schoone toekomst te gemoet kunnen gaan. Schattingen van het tegenwoordig zielental hebben hier, even als in de andere staten, volstrekt geene waarde, daar zij op niets berusten. Alleen kunnen wij zeggen, dat dit rijk, evenals de overigen, dun bevolkt is. Als hoofdplaats van Amarassi geldt Baoeng of Baun, ruim 5 uur ten Z. O. van Koepang, en ongeveer 1½ uur van het zuider strand gelegen, 287 M. boven den zeespiegel. Het dorp ligt in een open, oneffen dal, doorsneden van de rivier Oisain, waarin de woningen onregelmatig verstrooid liggen, vaak door vruchtboomen beschaduwd. Maakt de plaats als residentie van den radja-besar weinig vertooning, nog minder is dit met zijne privaatwoning het geval, een groot, oud, zeer armoedig en bouwvallig, op houten stijlen rustend gebouw. Ofschoon de kampong slechts weinig huizen telt, zetelt er toch een posthouder, en vindt men er eene gouvernements-school, die echter weinig bezocht wordt. Nabij het dorp ligt eene bron van heerlijk stroomend water, die als badplaats dienst doet. Bij de Hollander heet de hoofdplaats Amarassi; of er echter wel eene kampong van dien naam voorkomt, valt te betwijfelen (Zie Gramberg).

Na Baoeng is te noemen Oikabiti (Oikahili?) op een plateau gelegen, waar evenals te Baoeng eene gematigde warmte heerscht, terwijl de nachten er zelfs vrij koel kunnen zijn. Het dorp telt, volgens Muller, slechts 8 huizen; toch vond men er eene negorijschool, d. i. zulk eene, waarbij de bevolking in het onderhoud van den onderwijzer moet voorzien. In de omstreken vindt men eene waterbron en een der uitgestrekste bosschen van Timor, grootendeels uit lontar- en gawangpalmen samengesteld. De dorpen Batoe-poetih en Oinesak zijn van geene beteekenis.

Amanoebang. Hier zoude het regeerend geslacht volgens de traditie van een Rottineeschen slaaf afstammen, die wegens een droom zijnen meester, een radja van Amarassi, van zijne sieraden beroofde, en vluchtende in het rijk van Amanoebang kwam, zich hier voor een afgezant des hemels uitgaf, den gehaten vorst wist te doen verdrijven, en daarna zelf op den troon geplaatst werd. Ook dit rijk strekt zich langs de Z. kust uit, van Amarassi tot *Haitimoe* — een naar het schijnt zelfstandig rijkje met Amanotong tot hoofdplaats, en in het O. aan Waiwikoe-Waihali grenzende. — In Amanoebang staan naast den radja nog onderscheidene geheel onafhankelijke hoofden. Niki-Niki wordt als hoofdplaats genoemd. Aan de kust liggen: Kwibaaï, Karbanoi, Nakaboeloe, Peni, Oetoeke en Manoeniora; en meer in het binnenland: Babenai, Oefoe, Lassi en Fa-toemoeti.

Waiwikoe-Waihali. Dit is het overblijfsel van het eens groote en machtige rijk, dat geheel Midden-Timor innam, thans daarentegen een vrij beperkt gebied langs de Z. kust beslaat. Als kampongs worden genoemd Waiwikoe, Waihali, Manoemoeti, Lakekoene, Seleroea en Dirma. Waiwikoe-Waihali is een van die rijken, waar de invloed van het Nederl. Gouvernement zich nog slechts weinig heeft kunnen doen gelden, en dat zich dan ook nooit veel om de Nederl. souvereiniteit over Timor bekreund heeft.

Takaip met de kampongs Noi Mina en Termano.

Amfoeang en Sorbian zijn twee districten, die oorspronkelijk slechts één staat vormden, Amfoeang geheeten. Volgens de overlevering werd hij in den beginne door een onafhankelijk radja geregeerd, die vervolgens van den Liorai van Sonnebait afhankelijk werd; doch na eenigen tijd maakte het rijk zich van die suzeriniteit weer los, waarop twee broeders het verdeeld en als geheel zelfstandige districten geregeerd zouden hebben. Later nogmaals onder één hoofd vereenigd; hebben de deelen thans op nieuw afzonderlijke radja's en hoofdsteden: Soleo voor Amfoeang, Naklio voor Sorbian (Zie Hoofdstuk II). De vorst van Amfoeang woonde langen

tijd niet hier maar te Maniki, nabij Koepang, doch volgens de Hollander is hij thans weer te Soleo gevestigd, waar ook de posthouder der onderafdeeling Amfoeang zetelt.

Insana en Lidak.

Fialarang is evenals de beide vorige uit Waiwikoe-Waihali ontstaan, erkent ten minste nog diens suprematie. De grenzen van het rijk staan niet vast, daar van de vele zelfstandige radja's, die de afzonderlijke landschappen beheerschen, sommige nu eens als geheel onafhankelijk van den vorst van Fialarang, dan weer als zijne vasallen worden voorgesteld. In het eigenlijke Fialarang staan twee radja's (de groote en de kleine) aan het hoofd der beide landschappen waaruit het is samengesteld. Kampongs in dit rijk zijn: Fialarang, de hoofdplaats; Atapoepoe (Zie Hoofdstuk II), vroeger residentie van den Nederlandschen gezaghebber van Beloe of Midden-Timor, thans van eenen posthouder. Ten N. er van liggen: Oitoena en Djenilo; ten Z. Folgerita, Sapipoet, Barboeli en Loro Beboki.

Amabi, een vrij groote staat, nergens aan zee grenzende. Volgens sommigen zou het oorspronkelijk een onderdeel van Amanoebang zijn, volgens anderen omgekeerd dit laatste rijk uit Amabi zijn voortgekomen. Er regeeren weer twee vorsten: een, het eigenlijk hoofd en daarom ook het meest in tel, die nabij Koepang verblijf houdt, en de ander met de krijgszaken belast, die in het land zelf woont.

Manoebait en Pitai.

Sonnebait. Volgens de traditie zou het gesticht zijn door bewoners van Waiwikoe-Waihali, die wegens overbevolking onder aanvoering van Sonnebait, den broeder des Liorai's, het land verlieten. Westwaarts trekkende kwamen zij na een avontuurlijken tocht in het gebied van Nai Kone, vorst van het landschap Oenana, waar Sonnebait een der prinsessen huwde en zoo den troon van het rijk verkreeg, dat na hem Sonnebait genoemd werd. Vroeger was het een machtige staat, welks radja dan ook als de voornaamste der bondgenooten van de Compagnie, na dien van Koepang, gold. Thans daarentegen oefent de Liorai op de vele, in naam aan zijn gezag ondergeschikte radja's, hoogstens een zedelijken invloed uit.

Naitimoe wordt door velen als een onderdeel van Fialarang beschouwd, en is niet nader bekend.

Maukatar of *Kaloenine* vormt eene enclave in het Portugeesche gebied, en is slechts bij naam bekend.

In welke verhouding staan nu de vorsten der hier boven opgesomde staten tot het Nederlandsche Gouvernement? Deze betrekkingen berusten op de contracten in 1756 door den gouvernements-commissaris Paravicini

gesloten, en later met kleine wijzigingen vernieuwd. De hoofden hebben daarbij erkend, dat hun gebied een deel uitmaakt van Nederl.-Indië, doch storen zich overigens niet veel aan de verplichtingen, welke zij door die erkenning op zich nemen. De Hollander zegt, dat zij niet als leenmannen kunnen beschouwd worden, maar alleen als bondgenooten. Evenwel hebben verschillende dezer bondgenooten nu en dan hunne gezindheid jegens het Nederl.-Indisch bewind op zulke wijze aan den dag gelegd, dat jarenlange oorlogen noodig waren, om hen ten minste weer eenig gezag voor de Nederl. Regeering, of liever voor de Nederl. wapenen, in te boezemen. Het getrouwst hebben zich nog de radja's van Koepang, Amfoeng, Amabi en Taibenoe getoond, doch op de verder afwonende valt niet te rekenen; voornamelijk Sonnebait en Amanoebang hebben ons al veel spels veroorzaakt. Ook de andere verplichtingen, die zij bij het aangaan der contracten hebben op zich genomen, zooals om met elkander in vrede en vriendschap te leven, hunne onderlinge geschillen aan het oordeel en de beslissing van den resident te onderwerpen, strandroof en slavenhandel tegen te gaan, landbouw, nijverheid en scheepvaart te beschermen en te bevorderen e. m. a., worden natuurlijk geenszins nageleefd, zooals uit de Kol. Verslagen voldoende blijken kan. Zoo lezen wij in dat van 1862, dat buiten het Gouvernements-grondgebied nergens veiligheid van persoon en goed bestaat, en de welvaart der bevolking gering is; in dat van 1863, dat overal twisten en veeten heerschen, dat Amfoeng met Sonnebait, Nederl. Lamakene met Portug. Lamakene, Fialarang met het Portug. Balibo en Amanoebang met alle naburen in strijd verkeert. Zijn de toestanden na ongeveer een kwart eeuw veel verbeterd? Het regeeringsverslag van 1885 zegt, dat buiten het Gouvernements-grondgebied overal, als naar gewoonte, veelal oneenigheden heerschten, hetzij tusschen de radja's en hunne onderhoorigheden, hetzij tusschen de landschappen onderling; in het volgende, dat van 1886, heet het woordelijk: „zoo ver reikte de invloed van het bestuur echter nog niet, dat aan de voortdurende oneenigheden tusschen de radja's en hunne onderhoorigen, of tusschen de radja's onderling en aan de rooftochten der woeste bergvolken een einde kon worden gemaakt.”

Weinig, zeer weinig is er tot dusverre in het belang van het eiland Timor geschied, en oneindig veel valt er te doen! Hier ligt voor menigeen een rijke werkkring open, de zendeling, maar ook de Europeesche kapitalist kunnen er geluk en welvaart doen geboren worden. Doch het is de plicht der Regeering de bevolking moreel en materieel te verheffen,

op te beuren van den treurigen trap van ontwikkeling, waarop zij zich nog steeds bevindt, een peil waarop zij voor honderden van jaren ook reeds gestaan heeft. Nochtans door geene ziekelijke philanthropie, door geene schoolwijsheid zal hier eenig gunstig resultaat te verkrijgen zijn. Maar eerst moet aan de eeuwigdurende onderlinge oorlogen en daardoor teweeggebrachte verwildering een einde komen, eerst zal de inlander beschermd moeten worden tegen de aanhoudende knevelarij en uitzuiging zijner overtalrijke hoofden, die hun leven voor een groot gedeelte in vadsigheid slijten, steeds in gezelschap van de arakflesch, die met het zweet der ongelukkige onderdanen betaald wordt. Of tct opheffing dezer jammerlijke toestanden niet eene andere methode dan de tot dusverre gevolgde zal moeten toegepast worden, of het vrij kostbare, en toch zoo weinig vruchten afwerpende, hedendaagsche onderwijs daarbij de hoofd-factor moet blijven, en of het practisch, tot navolging aansporend voorbeeld van niet-Timoreesche landbouwers en ambachtslieden niet verre verkieslijk ware, boven het gebruik van fraaie landkaarten en globes in de gouvernementsscholen, zal ieder voor zich zelf kunnen beslissen, nadat wij, behalve het land, ook zijne bewoners nader zullen hebben leeren kennen.

(Wordt vervolgd).

